

Kuzey Kafkasya'daki Rus İşgaline Dair Rusça Kaynaklar Üzerine

On the Russian resources about Russian Invasion in the North Caucasus

Özgür TÜRKER*

Öz

Rusların yaklaşık bir asır kadar süren Kuzey Kafkasya işgali sırasında, bölgeye gönderilen sivil ve askeri bürokratlarca meydana getirilen zengin külliyat, bölge hakkında yapılacak tarihi ve etnografik çalışmalar için başvurulması elzem nitelikteki kaynaklardır. XVIII. asrın son çeyreğinden itibaren bölgeye sızmaya başlayan Ruslar, diline ve inançlarına yabancı oldukları Kuzey Kafkasya halklarının yaşam tarzını ve düşünce yapısını ortaya koyan çok sayıda istatistiksel çalışmaya imza atmıştır. Elde edilen veriler ışığında oluşturulan bilgi havuzu, Rus Genelkurmayı'nun yayılma ve işgal politikasında belirleyici olmuştur.

Bu makalede, Rusların XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Kuzey Kafkasya'da yürüttükleri işgal faaliyetleri hakkında yayımlanan ya da henüz yayımlanmamış olan Rusça eserlerin bir dökümü verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kuzey Kafkasya, Rus İşgali, Rusça Kaynaklar

Abstract

Rich resources that have been composed by the civil and military bureaucrats, sent to the region during North Caucasus occupation lasted nearly a century, are very important resources for historical and ethnographic studies. Since the last quarter of the XVIII th. Century, Russians began to spread throughout the region, they were foreign to language and beliefs of the tribes in North Caucasus. They researched numerous statistical issues about their lifestyle and mindset. Knowledge

---

*Arş. Gör., Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi ABD, ozgurturker06@hotmail.com

repository, which is collected about these issues, has been used by the Russian General Staff to the spread of the occupation policy.

In this article, will be given to Russian resources about Russian occupied activities from the end of the XVIII th. Century in the North Caucasus, which have been published or not publish yet.

Keywords: *North Caucasus, Russian Invasion, Russian Resources*

Giriş

XVII. yüzyılda Rusya’da ortaya çıkan Kafkasya araştırmaları, birçok farklı bilimden faydalanmayı gerektiren disiplinler arası bir çalışma alanıydı. Sonraki üç yüz yıl boyunca üç kez değişim ve gelişim gösteren Kuzey Kafkasya araştırmaları, geleneksel bir yaklaşımla çalışma metodunu belirledi. Kuzey Kafkasya tarih araştırmalarının ilk periyodunu -aynı zamanda bölgede Rus işgalinin yaşandığı- XIX. yüzyıldan 1930 yılına kadar olan dönem oluşturmaktadır. Bu devir üç döneme ayrılmaktadır:

- XIX. yüzyılın ilk yarısı
- XIX. yüzyılın ikinci yarısından 1917’ye kadar olan dönem
- 1917’den 1930’ların başına kadar olan dönem

Bu üç aşamadan geçen Kuzey Kafkasya tarih yazımı, Rus resmi tarih yazım geleneğine uygun bir biçimde ve onun bir parçası olarak gelişim göstermiştir. Ancak başarılı gelişmelere rağmen bazı kökleşmiş sorunlar devam etmiştir. Bunlar sorunlar arasında en dikkat çeken Kuzey Kafkasya halkları hakkında yapılan köken araştırmalarıdır. Bu sahada yapılan çalışmaların birbirinden kopuk ve dağınık bir halde oldukları görülmektedir. Bu nedenle olsa gerektir ki bugün hala Kuzey Kafkasya tarih yazım geleneği hakkında sentez bir eser ortaya konulmuş değildir. Yazılan tüm eserler bireysel bir tarih anlayışını yansıtmaktadır¹.

Kuzey Kafkasya’da Rus askeri faaliyetlerine dair zengin bir literatür bulunmakla birlikte, bunların oldukça dağınık ve ilmi tenkide muhtaç bir halde olduklarını söyleyebiliriz. Öncelikle belirtmek gerekir ki konunun birinci dereceden muhatabı durumundaki Kuzey Kafkasya halkının meydana getirdiği tarihi materyalin (hatırat, arşiv belgesi vs.) oldukça sınırlı olması²,

¹M. E. Kolesnikova, *Severokavkazskaya istoriografiçeskaya traditsiya (Vtoraya polovina XVIII- načalo XX veka*, Stavropol 2011, s. 78-79.

² Kafkasya Savaşı’nda İmamlık safında çatışmalara katılan Kuzeydoğu Kafkasyalı Müslüman Dağılılar tarafından meydana getirilen bir takım eserler, dağlı direnişçilerin bakış açısını

bu sahada yapılacak tetkikler için Ruslarca oluşturulmuş zengin külliyattan istifade etmeyi zorunlu hale getirmektedir. Bu durum da araştırmacılar için mukayese açısından büyük zorluklara neden olmaktadır.

Rusların Kuzey Kafkasya'ya Sirayeti ve Yapılan İlmî Faaliyetler

Askeri ve bilimsel keşif hareketleri XVIII. yüzyılın ilk üç çeyreğinde Aşağı Volga bölgesinde başlamış ve Kuzeydoğu Kafkasya'ya yayılarak bölgedeki doğal zenginliklerin ve insan kaynaklarının Rusya Devleti hesabına kontrol altına alınmasıyla sonuçlanmıştır. Bu seferlerde çoğunluğu Alman ve Hollandalı olan çok sayıda batı Avrupa menşeli asker ve bilim adamı da Rusların hizmetinde yer almıştır. Kuzeydoğu Kafkasya ve Aşağı Volga hakkındaki ilk bilimsel izlenimler I. Petro dönemindeki İran Seferi'nden (1723) kaynaklanmıştır. Bu sefere iştirak eden ve Brandenburglu bir Alman olan İ. G. Gerber, beş yıl boyunca Güney Dağıstan ve Gürcistan'da görev yapmıştır. Gerber, Türkler ve Ruslar arasında Mabur'da imzalanan antlaşmada bulunmuş, 1731 yılında Buhara ve Hive'ye düzenlenen askeri ve ticari seferlere başkanlık yapmış, Hazar bölgesi topraklarını çok iyi gözlemleyerek 1736 yılında ilk Hazar Denizi haritasını çizmiştir. Ayrıca 1723 yılındaki İran seferi ile ilgili tutmuş olduğu notlar İskoç doktor ve diplomat John Bella tarafından İngilizce olarak 1763 yılında neşredilmiştir. Daha sonra ise 1776 yılında Rusçaya 1788 yılında ise Fransızcaya çevrilmiştir³.

---

bizlere aksettirmesi açısından önemlidir. Bunlar Arapça (daha nadiren de Türkçe) olmak üzere Müslüman tarihçilik ekolünden gelen kronikler şeklinde kaleme alınmışlardır. Bunların en bilindik olanı XIX. asrın son çeyreğinde ve XX. asırda yayımlanan Tahir Muhammed el-Karahi'nin 1850-1858 yılları arasında kaleme aldığı ve 1875 yılında tamamladığı kroniktir. Eserde Kafkasya savaşında Şamil'in askeri sekreterliğini yapan İmam Ali el-Çuhi'nin bizzat tanık olduğu hikâyelere yer verilmiştir. Bkz. *Hronika Muhammada-Tahira al-Karahi: Gadjali Ali Skazanie oçebidtsa o Şamile*, Mahaçkala 1995. Dağılılara ait diğer bir eser de İmam Şamil'in damadı ve Dağıstan'ın ünlü Nakşibendi şeyhlerinden birinin oğlu olarak bilinen Abdurrahman Gazi Kumuk tarafından kaleme alınmıştır. Gazi Kumuk, 1869 yılında Kuzeybatı Dağıstan ile ilgili yapılan ilk tarihi-etnografik çalışmaya imza atmıştır. Bu eserde yazarın kendi kaleminden çıkan ve İmam Şamil'in yakalanarak Kaluga'da esir tutulması hakkındaki notların yanında babası Cemaleddin'in, Nakşibendi Tarikatı hakkındaki ahlaki mülahazalarına yer verilmiştir. Eser 1862 ve 1869 yıllarında Rusçaya aktarılmıştır. Bkz. Abdurrahman al-Gazigumuki, *Kratkoe izlojenie podrobnogo opisaniya del imama Şamilya*, Moskva 2002. Müslüman tarihçiler tarafından kaleme alınan bir diğer eser ise Azerbaycanlı askeri tarihçi Abbas Kuli Ağa Bakihanov'un "*Gülistan-ı İrem*" adlı eseridir. Bkz. Abbas Kuli Ağa Bakihanov, *Gülistan-ı İrem*, Bakü 1991. Bir diğer örnek ise Dağıstanlı hukukçu ve tarihçi Mirza Hasan el-Kadarî'nin 1895 yılında neşrettiği "*Asar-ı Dağıstan*" adlı eserdir. Bkz. Hasan Efendi el-Kadarî, *Asar-ı Dağıstan*, Mahaçkale 1995.

³ V. O. Bobrovnikov-İ. L. Babiç, "Severnyy Kavkaz i Kavkazovedenie: İstoriya izuçeniya regiona v Rossii", *Kavkaz v sostave Rossiyskoy İmperii*, Novoe Literaturnoe Obozrenie, Moskva 2007, s. 19-20.

II. Katerina döneminde (1762-1796) Kafkasya araştırmalarında yeni bir atılım gerçekleşmiştir. Bu dönemde Rus fetihleri ve Kafkas hattının kontrol altına alınmasıyla Kuzey Kafkasya'ya iyiden iyiye sirayet eden Ruslar, bilimsel anlamda da çalışmalarını arttırmıştır. Rus İlimler Akademisi (*Rossiyskaya Akademiya Nauk [RAN]*) bu dönemde Kafkasya'ya birçok sefer düzenlemiştir. Bölgeye yapılan ilmi serflerde Batı Avrupa orijinli bilim adamları İ. A. Gildenştedh, S. G. Gmelin, Y. Reyneggs, P. Pallas, Jan Pototski gibi isimler başkanlık etmiştir⁴. Hatta Gmelin yeni çalışmalar yaptığı bir esnada Dağıstanlı bir yönetici olan Kaytaglardan Amir Hamza tarafından esir alınarak 1774 yılında esaret altında hayatını kaybetmiştir⁵. Daha sonra 1796-1797 yılındaki İran seferine katılan V. Zubov bölge hakkında yeni izlenimler elde etmiştir. Bu sefere katılan P. G. Butkov⁶ ve S. M. Bronevski⁷ de kişisel çalışmalara imza attılar.

1863 yılında Dağlıların tamamen pasifize edilmesi ardından Kuzey Kafkasya'daki bilimsel faaliyetlerde büyük bir artış yaşanmıştır. Kafkasya'daki Rus Askeri Valiliği'nin desteğiyle çalışmalar yapan İmparatorluk Coğrafya Kurumu'nun Kafkasya şubesi (*Kavkazskiy otdel Imperatorskogo geografiçeskogo obşestva* ya da kısaca *KO İGRO*) Tiflis'te, içinde haritaların ve bölgesel tahlillerin yer aldığı ciltler dolusu yayın yapmaya başlamıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

- *İzvestiya Kavkazskiy otdel Imperatorskogo geografiçeskogo obşestva İzv. KO İGRO 1872-1917* (İmparatorluk Coğrafya Kurumu'nun Kafkasya şubesinden haberler)

⁴ Bu seferlerde elde edilen materyaller hakkında en ilgi çekici yayın Gildenştedh tarafından 1770-1773 yılları arasında Almanca olarak gerçekleştirilmiştir. Eser daha sonra Rusçaya çevrilmiştir. Bkz. İ. A. Gildenştedt, *Puteşestvie po Kavkazu v 1770-1773 gg.*, Sankt-Peterburg 2002.

⁵ S. G. Gmelin, *Puteşestvie po Rossi dlya issledovaniya treh tsarstv estestva*, Sankt-Peterburg 1771-1785; **Ç. 1:** *Puteşestvie iz Sankt-Peterburga do Çerkasska, glavnogo goroda donskih kazakov v 1768 po 1769 godah*, Sankt-Peterburg 1771; **Ç. 2:** *Puteşestvie ot Çerkasska do Astrahani i prebivahie v sem gorode: s načala avgusta 1769 po pyatoe iyunya 1770 goda*, Moskov, Sankt-Peterburg 1777; **Ç. 3: Polovina 1:** *Puteşestvie çerez Baku i Şemahu v Persiyu*, Sankt-Peterburg 1785; **Ç. 3: Polovina 2:** *Kaspiyskoe More. Vozvraşenie v Astrahanah v 1772 g.*, Sankt-Peterburg 1785; **Ç. 4:** *Opisane puteşestviya S. G. Gmelina v 1772 g. iz Sarepyi çerez Prikumskie stepi v Mozdok, po Tereku vniz, Astrahan*, Sankt-Peterburg 1785.

⁶ P. G. Butkov, *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 g.*, Sankt-Peterburg 1869; *Zelençukskie tserkvi v 1802 g.*, SEV, No: 3, 1889; *O drevnegreçeskikh tserkvah v verhovyah reki B. Zelençuka, osmotrennih v 1802 g. Mayorom Potemkinim*, No: 30, Sankt-Peterburg 1825.

⁷ S. M. Bronevskiy, *Noveyşiya izvestiya o Kavkaze, sobranniya i popolneniya Semenom Bronevskim*, Sankt-Peterburg 2004.

- *Sbornik svedennyi o kavkazskih gortsah [SSoKG] 1868-1881* (Kafkas Dağlıları hakkında toplanan bilgiler. 10 cilt)
- *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza 1881-1915* (Kafkasya'nın halkları ve yerleri hakkında toplanan bilgiler. 43 cilt)

Ayrıca 1876-1912 yılları arasında Kafkasya'daki süreli yayınlarla aynı periyotta "Kafkasya" adlı bir de gazete neşredilmiştir⁸.

Rusların bölgeyi işgal etmesi ardından, Kuzey Kafkasya hakkında Batı Avrupa'da yapılan çalışmalarda ise "Rus despotizmine karşı Dağlıların verdiği kurtuluş mücadelesi" konsepti hakim olmuştur. Alman romantik şairi F. Bodenstadt'ın Kafkasya savaşını irdelediği kitabı "Die Volker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen" (Kafkasya Halkı ve Onların Ruslara Karşı Verdikleri Özgürlük Mücadelesi) 1843-1845 yılları arasında Tiflis'te toplanan Almanca belgeler ışığında kaleme alınmıştır. Benzer yaklaşıma sahip yabancı kaynaklardan biri de 1908 yılında Londra'da J. F. Baddeley tarafından yayımlanan "The Russian Conquest of the Caucasus" (Kafkasya'da Rus Fetihleri)⁹ ve 1960 yılında Lesly Blanch tarafından yayımlanan "The sabres of Paradise" (Cennetin Kılıçları)¹⁰ adlı eserdir. Bobrovnikov ve Babiç'e göre bu dönemde neşredilen çoğu batılı kaynakta Rus karşıtlığı eğilimi ve tarihi kaynakların yetersizliği açıkça görülmektedir. Eserler çoğunlukla kulaktan dolma bilgilere ve şüpheli materyallere dayanmaktadır. Bu durum özellikle Bodenstadt'ın popüler eserinde oldukça belirgindir¹¹.

1. Arşiv Kaynakları

Kuzey Kafkasya'nın Rus İmparatorluğu'na dahil edilmesinden devrim öncesi reformlara kadar geçen süreçte çok sayıda arşiv malzemesi meydana getirilmiştir. XVIII-XIX. yüzyıllar ve XX. yüzyılın başlarına ait on binlerce, hatta yüz binlerce, değişik bilgi ve belge arşivlerde muhafaza altına alınmıştır. Bu kaynaklar Kuzey Kafkasya'daki Rus işgaline dair gerçekleri sonraki dönemlerden daha açık ve doğru bir şekilde anlamamızı sağlayacak niteliktedir. Bu nedenle devrim öncesi kaynaklar, Sovyet dönemi kaynaklarından farklı bir bakış açısı sağlaması bakımından önem arz etmektedirler. Bu söz konusu kaynaklara çeşitli Dağlı ve Kazak

⁸ Bobrovnikov-Babiç, a.g.e., s. 23.

⁹ John F Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev: Sedat Özden, Kayhan Yayınları, İstanbul 1989.

¹⁰ Lesly Blanch, *Cennetin Kılıçları*, Çev: İzzet Kantemir, Özal Matbaası, İstanbul 1978.

¹¹ Bobrovnikov-Babiç, a.g.e., s. 22.

toplulukları, Rus askeri ve sivil idareciler, gezginler, yazarlar, Batı Avrupa'dan gelen yabancı gözlemciler, Osmanlı İmparatorluğu ve İran orijinli kaynaklar da dâhildir. Ancak bu materyaller henüz detaylı ve derinlemesine bir incelemeden muaftırlar.

Devrim Öncesi Kuzey Kafkasya tarihi hakkındaki materyaller şu şekilde tasnif edilebilir:

1. Haritalar ve planlar
2. İstatistikler
3. Resmi ve özel yazışmalar
4. Kurumsal yazışmalar
5. Yönetmelikler (çok sayıda fatura içeren)
6. Hatıratlar ve kronikler
7. Kısa tarihi ve etnografik tanımlamalar
8. Tartışmalı Müslüman kaynakları
9. Basın
10. Folklor
11. Kurgulamış eserler
12. Taslaklar
13. Sanat eserleri (Öncelikle müze materyalleri, grafikler, resimler, fotoğraflar, el sanatları)¹².

a. Basılmamış Arşiv Materyalleri

Bugün en önemli ve geniş arşiv külliyesi Kafkasya'da yoğunlaşmış bulunmaktadır. Ancak bunların hepsi tek bir merkezde toplanmış durumda değildir. Dağıstan'daki dağ köylerinde ve Mahaçkale, Buynaksk, Derbent, İzberbaş, Kızılyurt, Kızılyar, Hasavyurt gibi şehirlerde yüzlerce el yazısı koleksiyonu bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya'ya dair belge koleksiyonlarına sahip bölgesel arşivlerin en önemlileri şunlardır:

- Dağıstan Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi (*Tsentralny gosudarstvennyy arhiv Respubliki Dagestan TGA RD*)

---

¹² Bobrovnikov-Babiç, *a.g.e.*, s. 27.

- Rusya İlimler Akademisi Tarih, Arkeoloji ve Etnoğrafya Enstitüsü'nün Mahaçkale'deki Dağıstan Şubesi (*Rossiyskaya Akademiya Nauk, Institut istorii, arheologii i etnografii, Dagestanskogo nauçnogo tsentra RAN [RF İİAE]*)

- Kuzey Osetya-Alanya Cumhuriyeti Devlet Merkez Arşivi (*Tsentralny gosudarstvennyy arhiv Respubliki Secernaya Osetiya-Alaniya [TGA RSO-A]*)

- Kuzey Osetya Sosyal Araştırmalar Enstitüsü Yazma Eserler Dairesi (*Otdel rukopisnih fondov Severo-Osetinskogo instituta gumanitarnih issledovaniy [ORF SOİGİ]*)

Bu arşivlerde Rusların Kafkasya'nın kuzeyine sirayet etmeye başladığı dönemden itibaren oluşturulmaya başlanan çok sayıda resmi belge bulunmaktadır. Bunların yanında Rusların kendi federal arşivlerinde de Kuzey Kafkasya'ya dair çok sayıda belge yer almaktadır. Bu arşivler ve bünyelerinde barındırdıkları Kafkasya koleksiyonları şunlardır:¹³

RGADA, *Rossiyskogo gosudarstvennogo arhiva drevnih aktov (Rusya Devlet Eski Belgeler Arşivi)*

- Fond 17. Bilim, edebiyat, sanat.
- Fond 18. Dini Kurumlar.
- Fond 23. Kafkasya kayıtları.
- Fond 115. Kabartaylar, Çerkesler ve diğer kayıtlar.
- Fond 121. Kumuklar, Tarkolar hakkındaki kayıtlar.
- Fond 192. Astrahan Guberniyası
- Fond 1385. Baron M. A. Von der Osten-Sacken'in kişisel fondu.
- Fond 1627. Toplum tarihi ve eski Ruslar
- Fond 1628. Moskova Arkeoloji Topluluğu

RGIA, *Rossiyskogo gosudarstvennogo istoričeskogo arhiva (Rusya Devlet Tarih Arşivi)*

- Fond 37. Ticaret ve Sanayi Bakanlığı Maden Dairesi
- Fond 79. Kafkasya Genel Yönetimi

---

¹³ Kuzey Kafkasya'da Rus faaliyetleri hakkındaki arşiv külliyatı için bk. Kolesnikova, *a.g.e.*, s. 16-24.

• Rus himayesinde yaşamak isteyen Kabardinler hakkındaki kayıtlar (16 Ağustos 1806- Mart 1807)

- Fond 472. İmparatorluk Mahkemesi Bakanlık Ofisi.
- Fond 773. Halk Eğitim Dairesi.
- Fond 776. İçişleri Bakanlığı'na dair önemli belgeler.
- Fond 794. Sanatçılar Birliği Sendikası.
- Fond 796. Kutsal Sinod Dairesi.
- Fond 797. Kutsal Sinod Temsilciler Dairesi.
- Fond 799. Sinod'un ekonomik işleri.
- Fond 834. Kutsal Sinod. Kilise ve manastırlara ait el yazmaları.
- Fond 866. Kont M. T. Loris-Melikov'un kişisel fondu.
- Fond 932. Knyaz A. M. Dondukova-Korsakov'un kişisel fondu.
- Fond 1263. Bakanlar Kurulu (1802-1906).
- Fond 1268. Kafkasya Komitesi (1833-1881).
- Fond 1276. Kafkasya'daki İmparator Valilik Konsili.
- Fond 1281. İçişleri Bakanlığı Ekonomi Departmanı.
- Fond 1284. İçişleri Bakanlığı Genel İşler Departmanı.
- Fond 1286. İçişleri Bakanlığı Polis İdaresi Departmanı.
- Fond 1290. İçişleri Bakanlığı Merkez İstatistik Komitesi.
- Fond 1297. İçişleri Bakanlığı Sağlık Departmanı.

RGVIA, *Rossiyskogo gosudarstvennogo voenno-istoričeskogo arhiva* (Rusya Devlet Askeri Tarih Arşivi)

- Fond 38. Genel Kurmay Başkanlığı Kafkasya kayıtları.
- Fond 52. G. A. Potemkin dairesi.
- Fond 90. Rayevski'nin fondu (2.).
- Fond 217. Aleksandr Petroviç Yermolov'un şahsi evrakı (1817-1857).
- Fond 289. İvan Petroviç Blaraberg'in şahsi evrakı (1830-1878).
- Fond 330. Kazak Alayları Kumandanlığı.

- Fond 400. Genelkurmay Başkanlığı.
  - Fond 414. Rus İmparatorluğu toprakları hakkında istatistikî, ekonomik ve askeri-topografya bilgileri.
  - Fond 482. Kafkasya ve Kuzey Kafkasya'daki çatışmalar.
  - Fond 490. Dokümansal materyaller, Subay hatıratları koleksiyonu, süvari seyir cetvelleri, piyadeler, garnizonlar, düzenli ve öncü birlikler (1732-1802).
  - Fond 643. Kuban (Karadeniz) Kazak Alayları.
  - Fond 846. Genel Kurmay Başkanlığı Askeri İlimler Arşivi (VUA).
  - Fond 970. İmparatorluk Merkezi tarafından görevlendirilen Askeri-Kamp Kançılaryası.
  - Fond 1058. Kafkasya Hattı'ndaki Kazak Alayları Askeri Birliği.
  - Fond 1300. Kafkasya Bölgesi Askeri Kumandanlığı.
  - Fond 13454. Kafkasya Hattı ve Karadeniz sahil şeridi askeri karargâhı.
  - Fond 14719. Kafkasya Orduları ve Kolorduları Genel Merkezi.
  - Fond 14257. Kuban bölgesi birlikleri karargâhı.
  - Fond 14929. Kafkasya Hattı Merkezi İdaresi (1831-1856)
- GARF**, *Gosudarstvennogo arhiva Rossiyskoy Federatsii (Rusya Federasyonu Devlet Arşivi)*
- Fond 110. Jandarma Özel Karargâhı.
  - Fond 270. İçişleri Bakanlığı Ofisi.
  - Fond A-298. Devlet Bilim Konseyi Komiserliği (RSFSR)
  - Fond 410. Mülkiyet Komiserliği.
  - Fond 930. Geçici Hükümet dönemindeki Tarım Bakanlığı Toprak Dairesi
  - Fond 1779. Geçici Hükümet Ofisi
  - Fond 1778. Geçici Hükümet'in İçişleri Bakanlığı
  - Fond 1907. Geçici Hükümet döneminde Arazi ve Bağlı Eyaletler Bakanlığı'na bağlı olarak çalışan Varlıklar Konseyi.

- Fond 6834. Geçici Hükümet Komiserliği döneminde Arazi ve Bağlı Eyaletler Bakanlığı'na yapılan özel sanat toplantıları.

İİMK RAN Arşivi, *Nauçniy arhiv instituta istorii materialnoy kulturi Rossiyskoy akademi nauk (Rusya Bilimler Akademisi Kültür Kaynakları Tarihi Enstitüsü Bilim Arşivi)*

- Fond 1. İmparatorluk Arkeoloji Komisyonu.
- P. S. Uvarova'nın kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- E. D. Felitsin'in kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- V. V. Latışev'in kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- D. Y. Samokvasov'un kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- D. M. Strukov'un kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- V. M. Sisoev'in kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- D. Bakradze'nin kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- N. İ. Veselovski'nin kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- Dolbejev'in kişisel fondunda toplanmış belgeler.
- Fond 2. Rus Tarih Akademisi kültür varlıkları (RAIMK).
- Fond 4. Moskova Arkeoloji Topluluğu
- Fond 14. Arkeoloji Komisyonu kurulmadan önce S. G. Stroganov tarafından toplanan belgeler.
- Fond 76. A. A. Jessen fondu.

GASK, *Gosudarstvennogo arhiva Stavropolskogo kraya (Stavropol Devlet Arşivi)*

- Fond 15. Stavropol Guberniyası Eğitim İdaresi (1847-1876).
- Fond 67. Stavropol Guberniyası'nın arazi ve kentsel işler varlıkları.
- Fond 68. Stavropol Guberniyası Hükümeti.
- Fond 70. Stavropol Guberniyası'ndaki Sivil Yönetim Ofisi.
- Fond 71. Stavropol Bölgesi Genel İdaresi.
- Fond 73. Stavropol'daki Lise.
- Fond 79. Kafkasya Bölgesi Genel İdaresi.

- Fond 80. Stavropol Guberniyası İstatistik Komitesi.
- Fond 91. Stavropol İlahiyat Fakültesi.
- Fond 95. Stavropol Şehir Meclisi (1808-1918).
- Fond 96. Stavropol Şehir Yönetim Kurulu.
- Fond 128. Kafkasya Guberniyası Yönetim Kurulu (1770-1864)
- Fond 135. Stavropol'daki Ruhani Görevliler.
- Fond R-154. Stavropol Guberniyası Arşiv Dairesi.
- Fond 164. Stavropol Guberniyası Halk Eğitim Birliği (Gubono)
- Fond 188. Stavropol Şehri Polis İdaresi
- Fond 198. Stavropol Bilimsel Arşiv Komisyonu.
- Fond 249. Göç Ettirilen Halklar Genel İdaresi (1800-1917)
- Fond 304. Stavropol Guberniyası Arşivi.
- Fond 322. İ. V. Bentovski'nin kişisel fondu.
- Fond 372. G. K. Prave'nin kişisel fondu.
- Fond 377. İ. D. Popko'nun kişisel fondu.
- Fond 439. Stavropol Piskoposluğu Misyonerlik Konseyi.
- Fond 444. Kafkasya Bölgesi Sivil Valilik Ofisi.
- Fond R-645 Stavropol Bölge Müzesi.
- Fond 773. Kafkasya Bölgesi İstatistik Komitesi.
- Fond R. 1016. Piyatigorsk'daki Kafkasya Maden Suları İdare Ofisi.
- Fond R. 1076. Kuzey Kafkasya Müzesi
- Fond R. 1077. Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Müzesi.
- Fond 1262. Kafkasya Dağlı Topluluğu
- Fond 1268. Kafkasya Komitesi (1839-1881)
- Fond 3816. Stavropol'daki önemli şahsiyetlerin hayatları ve faaliyetleri hakkındaki belgeler.
- Fond 3849. Stavropol Bölgesi'ndeki Ruslara ait tarih ve kültür anıtlarını koruma topluluğu heyeti.

GAKK, *Gosudarstvennom arhive Krasnodarkogo Kraya (Krasnodar Devlet Arşivi)*

- Fond 249. Kuban Kazak Birlikleri Atamanlık Ofisi (Karadeniz Kazak Birliği eski merkezi Koşovi ve Ordu atamanları.
- Fond 250. Karadeniz Kazak Birliği Askeri Dairesi
- Fond 252. Kuban Kazak Birliği Askeri Dairesi (1842-1888)
- Fond 260. Karadeniz Kıyı Hattı İdare Ofisi.
- Fond 261. Karadeniz Kordon Hattı İdare Ofisi.
- Fond 318. Kuban Kazak Birliği'nin 1. ve 2. Kazak Bölüğü (1820-1917)
- Fond 351. Kuban Kazak Birliği'nin Psekups Alayı.
- Fond 396. Kuban Kazak Birliği Askeri Karargâhı (1871-1917).
- Fond 427. Kafkasya Yerel Eğitim Mütevelli Heyeti.
- Fond 449. Kuban bölgesi birlikleri.
- Fond 454. Kuban Bölgesi Genel Ofisi ve Kuban Kazak Birliği'nin Atamanı.
- Fond 460. Kuban Bölgesi İstatistik Komitesi.
- Fond 470. Kuban Bölgesi Halk Eğitim Müdürlüğü.
- Fond 496. 1. Yekaterinograd Şehri Erkek Lisesi.
- Fond 552. Kuban'daki Aleksandrovski Real School.
- Fond 554. 2. Yekatarinograd Şehri Erkek Lisesi.
- Fond 764. Kuban tarihi hakkındaki belge koleksiyonu.
- Fond 670. Kuban Kazak Birliği tarihi hakkındaki belge koleksiyonu.
- Fond 774. Kuban Bölgesi Dağlı Yönetimi Yardımcı Ofisi (1868-1870)

OPI GİM, *Otdele pismennih istoçnikov gosudarstvennogo istoričeskogo muzeya (DevletTarihMüzesi Yazılı Kaynaklar Departmanı)*

- Fond 17. A. S. Uvarov'un kişisel fondu.
- Fond 104. Moskova Arkeoloji Topluluğu.

- Fond 163. İ. A. Suslov'un kişisel fondu (Arkeoloji Komisyonu Kâtibi).

- Fond 431. V. A. Gorodstova'nın kişisel fondu (1860-1945)

SGKMZ, *Stavropolskogo gosudarstvennogo istoriko-kulturnogo i prirodno-landşaftnogo muzeya-zapovednika (Stavropol Devlet Tarih-Kültür ve Doğa-Peyzaj Müzesi Arşivi)*

- Fond 1. G. K. Prave anısına Stavropol Bölge Müzesi tarafından oluşturulan fond.

- Fond 2. G. N. Prozritelev'in kişisel fondu (1845-1933) Kısa envanter 1.

b. Basılmış Arşiv Materyalleri

Kuzey Kafkasya'daki Rus askeri faaliyetleri hakkında müracaat edilebilecek en bilindik arşiv malzemesi *Akti, sobrannie kavkazkoyu arheografiçeskoyu kommissieyu* (Kafkasya Arkeoloji Komisyonu tarafından toplanan belgeler ya da kısaca AKAK) arşividir. A. P. Berje (Berger) tarafından Tiflis'te neşredilen bu geniş devrim öncesi koleksiyonun ilk cildi 1866 yılında Tiflis'te neşredilmiştir. 12 ciltten oluşan AKAK arşivi, Kafkasya'nın geneline ait Rus askeri ve idari yazışmalarını içeren binlerce sayfalık bir külliyatı bünyesinde barındırmaktadır. Arşivin ilk cildi 1398-1799 yıllarını kapsamakla beraber genel itibarıyla konuya giriş niteliği taşımaktadır ve Rusların bölgeye sirayet etmeye başladıkları tarihe kadar olan gelişmeleri değerlendirmektedir. 1868 yılında neşredilen ikinci ciltte ise 1802-1806 yılları arasında Rusların Gürcistan'daki birliklerini komuta eden Pavel Tsissianov'un faaliyetlerine yer verilmiştir. Ertesi sene yine Tiflis'te neşredilen üçüncü ciltte Kuzey Kafkasya'da önemli başarılarla imza atan ve Anapa Kalesi'nin Rus askerleri tarafından alınmasını sağlayan General İvan Gudoviç'in (1806-1809) icraatlarına yer verilmiştir. 1870 yılında neşredilen dördüncü cilt General Aleksandr Tomasov'un, 1873 yılında çıkan beşinci cilt Philip Pauliç ve Nikolay Rtişev'in askeri faaliyetlerine ayrılmıştır. AKAK Arşivi'nin altıncı cildi iki bölüm halinde ve birer yıl arayla neşredilmiştir. (1874-1875) Kuzey Kafkasya'daki Rus askeri idaresi için kritik bir dönem olan 1816-1827 yıllarını ihtiva eden bu nüshalar, Kafkasya yazınında iz bırakmış bir şahsiyet olan General Aleksey Yermolov'un bölgede görev ifa ettiği döneme tesadüf etmektedir. 1878 yılında neşredilen yedinci cilt 1828-1829 yıllarında vuku bulan Osmanlı-Rus Savaşı'nın meşhur kumandanı General İvan Paskeviç'e (1827-1831) atf olunmuştur. Sekizinci cilt (1881) General Grigor Rozen (1831-1837), dokuzuncu cilt Genel Yevgeny Golovin (1837-1842), 1885 yılında neşredilen onuncu cilt

ise Dağıstan'da yaşanan Kafkas-Rus çatışmalarının önemli aktörlerinden Mihail Vorontsov dönemine (1844-1854) ışık tutar mahiyettedir. On birinci cilt (1888) Nikolay Muravyev (1854-1856), on ikinci ve son cilt ise (1904) Aleksandr Baryatinski (1856-1862) dönemine ait raporları ihtiva etmektedir¹⁴.

Rusların Kuzey Kafkasya'daki askeri faaliyetlerine dair malumat alabileceğimiz bir diğer arşiv külliyatı da 1867-1914 yılları arasında neşredilen ve Rus İmparatorluğu'nun resmi tarih arşivi olarak kabul edilen, toplamı 148 ciltlik devasa bir arşiv niteliğindeki *Sbornik imperatorskogo russkogo istoričeskogo obşestva* (Rus imparatorluk tarihi arşivi ya da kısaca SIRIO)'dur. Bir kaç cildi istisna olmak üzere geneli St. Petersburg'da neşredilen SIRIO (104,105, 111, 114, 117, 120, 124, 130, 138, 146. ciltler Yurev'de; 137 ve 142. ciltler Moskova'da; 141. cilt Helsinki'de; son iki cilt ise Petrograd'da yani yine St. Petersburg'da neşredilmiştir.) Rus İmparatorluğu'na dair çok sayıda bilgi ve belgeyi bünyesinde barındırmaktadır¹⁵.

Kuzey Kafkasya'daki Rus askeri faaliyetleri hakkında başvurulabilecek bir diğer önemli materyal grubu *Sbornikler* yani süreli yayınlardır. Bunlardan en dikkat çeken 1876-1912 yılları arasında Tiflis'te neşredilen *Kavkazskiy Sbornik (Kafkas Sborniki)* Kafkasya'daki Rus işgal tarihi hakkına dağınık fakat faydalı bilgiler vermektedir. Bu periyodik yayın 32 ciltlik bir eserdir¹⁶. Bunun yanında Kuban Bölgesi İstatistik Komitesi'nin yayınladığı 21 ciltlik *Kubanskiy Sbornik*'te Kuban Oblastı ile ilgili bilgilere yer verilmektedir¹⁷. Kuzey Kafkasya'nın coğrafi ve demografik özelliklerini ele alan ve 43 ciltten oluşan *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza (Kafkasya'nın halkları ve yerleri hakkında sbornik)* 1881-1913 yılları arasında Tiflis'te neşredilmiştir¹⁸. Yine Kafkasya hakkında toplanan bilgilerin neşredildiği *Sbornik Svedeniy o Kavkaze* 8 cilt halinde Tiflis'te basılmıştır. Bu periyodüğün yayınlanma tarihi ise 1871-1885 yıllarıdır¹⁹.

¹⁴ *Akti, sobrannie kavkazkoyu arheografičeskoyu kommissieyu (AKAK)*, Tom: I-XII, Tiflis 1866-1904.

¹⁵ SIRIO, *Sbornik imperatorskogo russkogo istoričeskogo obşestva*, Tom: 1-148, Sankt-Peterburg-Yurev.

Moskva-Gelsingfors-Petrograd 1867-1914.

¹⁶ *Kavkazskiy Sbornik*, Tom: 1-32, Tiflis 1876-1972.

¹⁷ *Kubanskiy Sbornik*, Tom: 1-21, Trudı Kub. Oblastnogo statkomiteta, Yekaterinodar 1883-1916.

¹⁸ *Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza*, İzd. Upravleniya Kavkazskogo učebnogo okruga, Vip: 1-43, Tiflis 1881-1913.

¹⁹ *Sbornik Svedeniy o Kavkaze*, Pod. Red. N. Zeydlitsa, Tom: 1-8., Tiflis 1871-1885.

Kuzey Kafkasya'daki Rus işgali, bölge halkının sert mizacı ve boyun eğmez tutumu nedeniyle tam bir boğazlaşmaya dönüşmüştür. Zira ne Rus birlikleri geri adım atmaya yanaşmış ne de Kuzey Kafkasya dağlıları teslim olmak gibi inanç dünyalarına ters düşecek bir eylem içine girmişlerdir. Öte yandan bölgede görev ifa eden tecrübeli Rus idarecilerin dillerine ve inançlarına yabancı oldukları bu insanların sosyo-kültürel durumlarını yerinden görmek suretiyle meydana getirdikleri bilgi havuzu, Kuzey Kafkasya dağlılarının Ruslar tarafından tazyik edilerek iç çatışmalara sürüklenmesi doğrultusunda ustalıkla kullanılmıştır. Kuzey Kafkasya hakkında Rus arşivlerinde yer alan materyalin bir kısmı da yukarıda bahsettiğimiz türden çalışmalardır ve bunlara örnek teşkil edebilecek en önemli neşriyat 1868-1881 yılları arasında Tiflis'te basılan 10 ciltlik *Sbornik svedennyi o kavkazskih gortsah* (Kafkas Dağlıları hakkında toplanan bilgiler)'dir²⁰.

Stavropol Bölgesi İstatistik Komitesi tarafından neşredilen 11 ciltlik *Sbornik Svedeniy o Severnom Kavkaze*, Stavropol bölgesinin tarihi, coğrafyası ve sosyo-ekonomik hususiyetleri hakkında toplanan belgeleri içermektedir. Eser, 1906-1914 yılları arasında Stavropol'da yayınlanmıştır²¹. Terek bölgesi hakkındaki benzer nitelikteki diğer bir eser de 1878 yılında Vladikafkas'da yayınlanan tek ciltlik *Sbornik Svedeniy o Terskoy oblasti*'dir²². Bunun yanında 2 ciltten oluşan *Dagestanskiy Sbornik* adlı eser de 1902 ve 1904 yılları arasında neşredilmiş olup bölge tarihine ışık tutacak niteliktedir²³.

Rusların Kuzey Kafkasya macerası oldukça sıkıntılı bir süreci beraberinde getirmiştir. Bölgeye gönderilen ve olağan üstü yetkilerle donatılmış Rus askerî idarecileri, bu zorlu coğrafyada hem doğa koşullarıyla hem de kendilerine baş kaldırmayı manevi bir yükümlülük olarak gören Kuzey Kafkasya halkları ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Her iki taraf içinde imkânsızlıklar içinde yürütülen bu mücadelede bir kısım Rus idarecinin oluşturduğu arşiv malzemesi Rus-Kafkas harplerinin ana membalarından kabul edilmektedir. 1844-1854 yılları arasında Kuzey Kafkasya'daki Rus birliklerini komuta eden Mihail Vorontsov'un kişisel aile arşivi bu kabilden eserler arasındadır. Toplam 40 ciltlik bir arşiv olan *Arhiv Kinyazya Vorontsova* (Vorontsov Arşivi) 1870-1895 yılları arasında Moskova'da neşredilmiştir²⁴.

²⁰*Sbornik svedennyi o kavkazskih gortsah*, Tiflis 1868-1881.

²¹ *Sbornik Svedeniy o Severnom Kavkaze: (Materialı İstoriçeskie, geografiçeskie, statistiçeskie, ekonomiçeskie i pr.)*, İzd. Stavropolskogo gubernskogo statistiçeskogo komiteta, T. 1-11., Stavropol 1906-1914.

²² *Sbornik Svedeniy o Terskoy oblasti*, Vip:1, Vladikavkaz 1878.

²³ *Dagestanskiy Sbornik*, Vip: 1-2., 1902-1904.

²⁴ *Arhiv Kinyazya Vorontsova*, Tom: 1-40, Moskva 1870-1895.

Rusların Kuzey Kafkasya'daki faaliyetlerine dair arşiv niteliğindeki birinci el kaynaklardan bazıları da bu bölgede görev yapan subayların kaleminden çıkan hatıratlardır. Bunların en dikkate şayan olanı Aleksandr Petroviç Yermolov'un *Zapiski (Notlar)* adlı eseridir²⁵. Hatıratla dair bir başka eser F. F. Tornau'nun *Vospominaniya Kavkazskogo Ofitsera (Kafkas Subaylarının Anıları)* adlı eserdir²⁶. Diğer bir hatırat ise daha sonra Rusya'da Savaş Bakanı olacak ve köklü askeri reformlara imza atacak olan D. A. Millutin'in Kafkasya'da görev yaptığı döneme ait anılarıdır²⁷.

2. Araştırma Eserler

Kuzey Kafkasya'da Rus askeri faaliyetlerine dair resmi belge niteliğindeki arşiv külliyatı haricinde Rus araştırmacılar tarafından ortaya konan çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu kaynaklardan en popüler olanı şüphesiz Vasily Aleksandroviç Potto'nun *Kavkazskaya Voyna (Kafkasya Savaşı)* adlı beş ciltlik eseridir. Eserin ilk cildi eski zamanlardan başlayarak Aleksandr Yermolov'un Kafkasya'ya gönderildiği 1812 yılına kadar olan dönemi değerlendirmektedir. İkinci ciltte ise Yermolov dönemi mercek altına alınmaktadır. Üçüncü cilt 1826-1828 yılları arasında vuku bulan Rus-İran savaşları hakkındadır. Dördüncü cilt 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nı, beşinci ve son cilt ise Paskiyeviç dönemi olaylarını ve Çeçen isyanlarını anlatmaktadır²⁸. Potto'nun Kuzey Kafkasya'daki Rus faaliyetlerine dair bir diğer çalışması da *Ermolov na Kavkaze Postroyka kreposti Groznoy (Yermolov'un Kafkasya'daki Grozni Kalesini İnşası)*'dir. Bu eserde ise Rusların Kuzey Kafkasya'daki önemli askeri merkezlerinden biri olan Grozni kalesinin inşa süreci anlatılmaktadır²⁹. Vasily Potto'nun bir diğer kıymetli çalışması da Kuzey Kafkasya'daki Rus askeri faaliyetlerinin önemli aktörlerinden olan ve Terek Hattı'nın muhafızlığı görevini ifa eden Kazak birlikleri hakkındaki *Dva veka Terskago Kazaçestva (1577-1801) (Terek Kazaklarının iki yüzyılı)* adlı çalışmasıdır³⁰.

Rusların Kuzey Kafkasya macerasını gözler önüne seren bir diğer çalışma da Rostislav Fadeev'in *60 let Kavkazskoy Voynı; Pisma s kavkaza; Zapiski o Kavkazskih delah (60 yıllık Kafkasya Savaşı; Kafkaya Mektupları;*

²⁵ A. P. Yermolov, *Zapiski (Notlar)*, Moskva 1868.

²⁶ F. F. Tornau, *Vospominaniya Kavkazskogo Ofitsera (Kafkas Subaylarının Anıları)*, Moskva 2000.

²⁷ D. A. Milyutin, *Vospominaniya 1843-1856 (Hatıralar)*, Moskva 2000.

²⁸ Vasily Aleksandroviç Potto, *Kavkazskaya Voyna (Kafkasya Savaşı)*, Tom: I-V, Moskva 2006-2007.

²⁹ Vasily Aleksandroviç Potto, *Ermolov na Kavkaze Postroyka kreposti Groznoy (Yermolov'un Kafkasya'daki Grozni Kalesini İnşası)*, 2012.

³⁰ Vasily Aleksandroviç Potto, *Dva veka Terskago Kazaçestva (Terek Kazaklarının iki yüzyılı) (1577-1801)*, Vladikavkaz 1912.

Kafkasya faaliyetleri notları) isimli çalışmasıdır³¹. Fadeev'in bu eseri yanında N. F. Dubrovin'in *İstoria Voyni i Vladiçestva Russkih na Kavkaz (Rus Hakimiyetindeki Kafkasya'da Savaşı'nın Tarihi)* adlı eser bu alanda yazılmış seçkin kaynaklardan biridir³².

Rusların Kuzey Kafkasya'da görev ve sorumluluk alan önemli komutanlarından biri olan Paskiyeviç'in yaşamına dair A. P. Şerbatov tarafından kaleme alınan ve yedi ciltlik biyografik eser de önemli materyaller arasındadır³³.

Aşağıda Kuzey Kafkasya hakkında neşredilen diğer Rusça yayınların bir dökümü verilmiştir. Bunlar: seyahatnameler, askerlerin, bilim adamlarının, yazarların, şairlerin, amatör tarihçilerin ve etnografların XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden XX. yüzyılın başına kadar neşrettikleri eserlerdir³⁴.

- **Abramov, Y. V.** *Oçerki Severnogo Kavkaza (Kuzey Kafkasya Raporu)*, Delo. -1883.-No:11.
- **Abramov, Y. V.** *Kavkazskie Gortsi (Kafkas Dağları)*, Delo. -1884.-No: 1.
- **Abramov, Y. İ. V.** *Bentkovskiy Nekrolog/ Severniy Kavkaz (Kuzey Kafkasya)* 1890.-No:66.
- *Avtobiografiya Georgiya Konstantinoviça Prave (Georgi Konstantinoviç Prave'nin Otobiyografisi)* MİSK. – Stavropol 1953- Vip. 5. – S. 191-199.
- **Adel, Ommer de Gel.** *Puteşetvie po Prikaspiyskiy stelyam i yugu Rossii (Hazar Kitabeleri ve Güney Rusya Seyahati)* (kitaptan bir bölüm) Fransızca'dan tercüme eden ve edisyon kritik şeklinde yayınlayan: E. Sosnina, *Noviy Jurnal*, 1996, No: 4., S. 168-171.
- *Adigskaya publitsistika kontsa XIX-naçala XX v. İzbrannoe (19. Yüzyılın sonundan 20.yüzyılın başlarına kadar popüler Adigece gazeteler)* Sost. R. H. Haşhojeva. Nalçik 2005.
- **Adil-Girey, S.** *Jena Çerkesa (Çerkes Kadını)* Kavkaz 1847, No: 11.

³¹ Rostislav Fadeev, *60 let Kavkazskoy Voyni; Pisma s kavkaza; Zapiski o Kavkazskih delah (60 yıllık Kafkasya Savaşı; Kafkaya Mektupları; Kafkasya faaliyetleri notları)*, Moskva 2007.

³² N. F. Dubrovin, *İstoria Voyni i Vladiçestva Russkih na Kavkaz (Rus Hakimiyetindeki Kafkasya'da savaşın tarihi)*, Sankt-Peterburg 1871-1888.

³³ A. P. Şerbatov, *General-Feldmarşal Knyaz Paskeviç. Ego jizn i deyatelnost (Feld Mareşal Knez Paskeviç. Onun Hayatı ve Faaliyetleri)*, Tom: I-VII, Sankt-Peterburg 1888-1904.

³⁴ Verilen literatür dökümü için bkz. Kolesnikova, a.g.e.,s. 442-458.

- **Adil-Girey, S.** *Rasskaz avartsa (Avar Hikayesi)* Yekatarinodar 1909, T. 2., Vip. 5.
- **Aynalov, G.** *Nekotorie hristianskie pamyatniki Kavkaza (Kafkasya'daki Bazı Hıristiyan Anıtları)* Moskva 1895, 11s.
- **Aleksandrov, N.** *Stepi i gori. Kavkaz. Çerkesi i kabardintsi (Stepler ve dağlar. Kafkasya. Çerkezler ve Kabardinler)* Moskva 1901.
- **Ananev, G.** *Karanogaytsi ih bit i obraz jizni (Karanogaylar ve onların hayat tarzları)* Tipografiya “Severokavkazskoy gazeti” Stavropol 1908, 22. s.
- **Apostolov, İ. Y.** *Geografiçeskiy oçerk kubanskoy oblasti (Kuban Bölgesi Coğrafyası hakkında bir deneme)*, SMOMPK, Vip. 23, Tiflis 1897, S. 1-305.
- **Apostolov, İ. Y.** *Trudi Stavropolskoy uçenoy arhivnoy komissii po arheologii i raboti predsedatelya yiyö G. N. Prozliriteleva (Stavropol Bilim Arşivi Komisyonu ve Başkanı G. N. Prozritelev'in Çalışmaları)*, Tom: 1, Moskva 1914, S. 108-111.
- **Apuhtin, V. R.** *Stanitsa Goryaçevodskaya Pyatigorskogo otdela Terskoy oblasti (Terek oblastının Pyatigorsk bölgesinin Goryaçevodskaya köyü)*, XII. Kharkiv Arkeoloji Kongresi Sergi Kataloğu, Harkov 1902.
- **Apuhtin, İ.** *Prisoedinenie Kavkazkih zemel k Rossii (Rusya'ya katılmadan önce Kafkasya Toprakları)*, Basımevi: E. P. Sadovnikov, Pyatigorsk 1903, 17 s.
- **Arkannikov, F. F.** *Nikolaevskaya stanitsa (Nikolayevski köyü)*, İstatistiki ve Etnolojik Araştırmalar, Tom: 1, Ekatarinodar 1883, S. 548-617.
- **Arhangelskiy, P. V.** *Spravoçnaya knijka po Stavropolskoy eparhii (Stavropol Piskoposluğu Başvuru Kitabı)*, Stavropol 1889, 175 s.
- **Arhiv pokoyного generala Popko (Müteveffa General Popko'nun Arşivi), Stavropol 1910, 4 s.**
- **Arhipov, A. P.** *Tri dnya aule Yusuf Kadı (Yusuf Kadı'nın Köyünde üç gün)*, Türkmenler hakkında etnolojik notlar, İRGO, No: 6, Sankt-Peterburg 1849,
- **Arhipov, A. P.** *Nogaytsi (Nogaylar)*, No: 6-63, Kavkaz 1852.
- **Arhipov, A. P.** *O drevnem hristanskom hrame, nahodyaşemsya bliz sliyaniya rek Teberdi i Kubani, na granitse Bolşoy Kabardi, (Büyük*

Kabadinler sınırındaki Tebera ve Kuban Irmaklarının birleştiği yerde bulunan Eski Hristiyan Kilisesi Hakkında), No: 24. Kavkaz 1852.

• **Arhipov, A. P.** *Oçerki issledovaniy drevnego goroga Madjari (Macar antik kenti hakkında raporlar)*, Severnaya Gruppya Voysk 1856.

• **Baranov E. Z.** *Oçerki zemlevladieniya v gorah (Dağlık coğrafya hakkında coğrafi denemeler)*, No: 14,15,17, 1892.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *İstoriko-statiçeskie svedeniya o seleni Bezopasnom (Yerleşim yerlerinin güvenliği hakkında tarihi ve istatistiki bilgiler)*, SSSoSG, Vip: 2., Stavropol 1869.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *Vzglyad na koçevuyu kulturu kalmukov i priçini jiyö jivuçesti (Kalmukların göçebe kültürü ve bekası)*, No: 5-6, Severnaya Gruppya Voysk 1874.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *Drevnie hristianskie tserkvi za kubanyu bliz Humari (Kuban ötesindeki Humar'a yakın eski Hristiyan kilisesi)*, No: 43, Severnaya Gruppya Voysk 1876.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *Zaştatniy gorod Cv. Kresta (Karabagli) (Önemsiz bir kent St. Cross)*, No: 46-50,52, Severnaya Gruppya Voysk 1878.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *İstoriko-statiçeskoe obozrenie inorodtsev-magometah, koçuyuşih v Stavropolskoy gubernii (Stavropol Eyaletindeki yabancı ve Müslüman göçebelerin tarihi ve istatistikî görünümü)*, Stavropol 1883, 134 s.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *Stavropolskiy guberskiy statiçeskiy komitet: Pervoe XXV-letie s 1858 po 1883g.: Doklad deystvitelnogo çlena-sekretarya İ. V. Bentkovskogo v obşem zasedanii statiçeskogo komiteta 25 noyabriya 1883 g. v den 25-letnogo yubileya (Stavropol Eyaleti istatistik komitesinin ilk 25 yılı (1858-1883) katip üyesi İ. V. Bentkovski'nin 25 Kasım 1883 yılında düzenlenen 25. yıl jübilesi)*, Stavropol 1883, 79 s.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *Hronologiçeskiy ukazatel sobitiy, izvleçennih iz neizdannih materialov senatora i akademika P. G. Butkova dlya novoy istorii Severnogo Kavkaza (Senatör ve Akademisyen P. G. Bukov'un yeni Kuzey Kafkasya tarihi için yayınlanmamış kronolojik olaylar indeksi)*, SUAK, Vip: 1., Otd. 5., Stavropol 1910.

• **Bentkovskiy, İ. V.** *Nekrolog (Bentkovski Anısına)*, KOV, No: 35., 1890.

- **Berje, A. P.** *Kratkiy obzor gorskih plemen ne Kavkaze (Kafkasya'nın Dağ kabileleri hakkında kısa bir etüt)*, Tiflis 1858, 46 s.
- **Berje, A. P.** *Çeçnia i Çeçentsi (Çeçenistan ve Çeçenler)*, Kavkazkiy Kalendar na 1860 g., Tiflis 1859.
- **Berje, A. P.** *Kavkaz v arheologičeskom otnoşenii (Kafkasya Arkeolojisi)*, Tiflis 1874. 91 s.
- **Berje, A. P.** *Etnografičeskoe obozrenie Kavkaza (Kafkasya Etnografisi İncelemesi)*, Sankt-Peterburg 1879, 36 s.
- **Bestujev-Marlinskiy, A. A.** *Soçineniya (Çalışmalar)*, Moskva 1958.
- **Blaraberg, İ. F.** *İstoričeskie, topografičeskie, statističeskoe, etnografičeskoe i voennoe opisanie kavkaza (Kafkasya'nın tarihi, topografik, istatistik, etnografik ve askeri açıklamaları)*, Moskva 2005, 432 s.
- **Bodyanskiy, O.** *Po pribitii svoem 1 avgusta v Kizlyar Sokolov i Baur otpravili ottuda podrobnyy raport o poslednih dnyah i smerti Gmelina (Sokolov ve Baur'un 1 Ağustos'ta Kizlyar'a gelişi ve oradan ayrılışı, Gmelin'in son günleri ve ölümü hakkında ayrıntılı bir rapor)*, Kn: 3., Otd. 5., 1867.
- **Borodin, İ.** *İstoriko-statističeskoe opisane sela Hadejdı v Stavropolskoy gubernii (Stavropol eyaletinde olması beklenen köyler hakkında tarihi ve istatistiki tanımlar)*, Stavropol 1885, 88 s.
- **Bronevskiy, S. M.** *Noveşiya izvestiya o Kavkaze, sobranniya i popolneniya Semenom Bronevskim (Kafkasya hakkında son haberler, Semen Bronevski ile tamamlayıcı buluşma)*, Sankt-Peterburg 2004, 464 s.
- **Bubnov, A.** *Selo Raguli (Raguli Köyü)*, SMOMPK, Vip: 16., 1893.
- **Bukretov, (podpolk)** *Boenno-geografičeskoe i statističeskoe opisanie Kavkazskogo voennogo okruga (Kafkasya Askeri Bölgesi'nin askeri-coğrafya ve ve istatistiksel tanımı)*, Voенno-statističeskiy oçerk, Tiflis 1908.
- **Butkov, P. G.** *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 g. (Kafkasya tarihi hakkında yeni materyaller 1722-1803)*, Sankt-Peterburg 1869.
- **Butkov, P. G.** *Zelençukskie tserkvi v 1802 g. (1802'de Zelençuk Kilisesi)*, SEV, No: 3, 1889, S 59-65.
- **Butkov, P. G.** *O drevnegreçeskih tserkvah v verhovyah reki B. Zelençuka, osmotrennih v 1802 g. Mayorom Potemkinim (Zelençuk Nehri*

kolları kıyısında bulunan eski Grek kiliseleri, 1802 Binbaşı Potemkin zamanı), No: 30, Sankt-Peterburg 1825.

- **Bell, D.** *Dnevniĥ prebivaniyav Ĉerkesii v tećenie 1837-1839 godov v dvuh tomah (İki ciltlik Ĉerkezistan ķünlüğü 1837-1839 yılları arası)*, İngilizceden çeviren K. A. Malbahov, Nalçik 2007. Tom: 1-407 s., Tom: 2.-327 s.

- **Ber, K. M.** *Otçet o deysviyah Kaspiyskoy ekspeditsii v 1853 g. (1853'deki Hazar Harekâtı'nın eylem raporu [Akademik Gözlemler])*, 1854.

- **Dalgat, B. K.** *Pervobitnaya religiya ćećentsev (ćećenlerin ilkel inanışları)*, Vladikavkaz 1892, Vip: 3.

- **Debu, İ.** *O Kavkazskoy linii i prisoedinennom k ney Ĉernomorskom voyske, ili obşie zamećaniya o poseleenniĥ polkah, orgajdayuşih Kavkazkuyu liniyu, i o cosedstvuyuşih gorskih narodah. (Kafkas Hattı ve buraya bağlı Karadeniz Birlikleri, ya da bölgeye konuşlandırılmış alaylar hakkında genel yorumlar, Kafkas Hattı Muhafızları ve komşu olan dağlı halklar)*, 1816 po 1826, Sankt-Peterburg 1829, 463 s.

- **Dinnik, N. Y.** *Kubanskaya oblast v verhovyah rek Uruştena i Beloy (Yukarı Uruşten Nehri ve Bela'daki Kuban Oblastı)*, Tiflis 1898. S. 81.

- **Dinnik, N. Y.** *Poezdki v Balkariyu v 1886 i 1887 godah (1886 ve 1887 yıllarındaki Balkar Seyahati)*, Nalçik 2009, 108 s.

- **Dinnik, N. Y.** *Nekrolog (Anısına)*, İKOİRGO, Tiflis 1917, Tom: 25, No: 2-3, S. 366-368.

- **Dubrova, Y. P.** *Bit Kalmikov Stavropolskoy Gubernii do izdaniya zakona 15 marta 1892 g.(15 Mart 1892 kanunnamesine kadar Stavropol Bölgesi'ndeki Kalmukların Yaşamı)*, Kazan 1898, 239 s.

- **Dubrovskiy, N. A.** *Pyatigorskiy krest (Pyatigorsk Haçı)*, Moskva 1876, Tom: 1., Otd. 1., S. 80-81.

- **Dyaćkov-Taracov, A. N.** *O zadaćah etnografii v dele izućeniya gorskih plemen Kubanskoy oblasti (Kuban Bölgesi'ndeki daęlı halklar hakkında etnografik ćalıřmalar)*, İzb. OLİKO, Yekatarinodar 1899, Vip: 1.

- **Dyaćkov-Taracov, A. N.** *Sentinskiy hram i ego freski s priloeniem avtotipiy i fotohemigrafii (Senti Kilisesi ve onun fresklerine ait ototipler ve fotohemigrafiler)*, Yekatarinodar 1899, Tom: V., Otd. 7., S. 1-9.; Otd. 8., S. 1-7.

- **Gildenstedt, İ. A.** *Puteşestvie po Kavkazu v 1770-1773 gg. (1770-1773'deki Kafkasya Seyahati)*, Per: T. K. Şafranovskiy, Sankt-Peterburg 2002, 512 s.

- **Gmelin, S. G.** *Puteşestvie po Rossi dlya issledovaniya treh tsarstv estestva (Üç büyük krallıktan Rusya'ya Seyahat)*, Sankt-Peterburg, Pri. Akad. Nauk, 1771-1785; **Ç. 1:** *Puteşestvie iz Sankt-Peterburga do Çerkasska, glavnogo goroda donskih kazakov v 1768 po 1769 godah (1768-1769 yıllarında St. Petersburg'dan Çerkezistan'a, Don Kazaklarının merkezine seyahat)* Sankt-Peterburg 1771, 272 s.; **Ç. 2:** *Puteşestvie ot Çerkasska do Astrahani i prebivahie v sem gorode: s načala avgusta 1769 po pyatoe iyunya 1770 goda (Çerkezistan'dan Astrahan şehrine seyahat: Ağustos 1769'dan 5 Haziran 1770'e kadar)*, Per: S. Moskov, Sankt-Peterburg 1777, 361 s.; **Ç. 3: Polovina 1:** *Puteşestvie çerez Baku i Şemahu v Persiyu (Bakü ve Şamahu üzerinden İran'a Seyahat)*, Sankt-Peterburg 1785, 336 s.; **Ç. 3: Polovina 2:** *Kaspiyskoe More. Vozvraşenie v Astrahanah v 1772 g. (1772'de Astraha'da dönüş)* Sankt-Peterburg 1785, 737 s.; **Ç. 4:** *Opisane puteşestviya S. G. Gmelina v 1772 g. iz Sarepyi çerez Prikumskie stepi v Mozdok, po Tereku vniz, Astrahan (S. G. Gmelin'in 1772 yılında Sarepta'dan ve Prikumsk bozkırı üzerinden Mozdok'a, oradan da aşağı Terek ve Astrahan'agerçekleştirdiği seyahat)*, Sankt-Peterburg 1785, 637 s.

- **Golitsin, N. B.** *Jizneopisanie generala Emanyelya (General Emanuel'in Biyografisi)*, Sankt-Peterburg 1854, 195 s.

- **Golovinskiy, P. İ.** *Zametki o Çeçne i çeçentsah (Çeçenya ve Çeçenlerle ilgili notlar)*, SSoTO, Vladikavkaz 1878, Vip: 1.

- **Gorodetskiy, B. M.** *Osetini nagornoy polosı Terskoy oblasti (etnografiçesko-statistiçeskie i istoriçeskie materialı (Terek Bölgesi'nin Dağ Şeridindeki Osetler [etnografik, istatistiki ve tarihi materyaller]), Severo-Kavkazkiy almanah na 1908-1909 g., Yekaterinodar 1908, S. 229-247.*

- **Gorodetskiy, B. M.** *Obzor deyatelnosti OLİKO za pervoe desyatiletie ego suşestvovaniya (1897-1907) (Kuban Bölgesi Öğrenim Merkezi'nin kuruluşunun ilk on yılındaki faaliyetlerine genel bir bakış), OLİKO, Yekatarinodar 1909, Vip: 4., S. 1-42.*

- **Gorodetskiy, B. M.** *Popko İ. D. (İvan Dimitroviç Popko)*, Yekaterinodar 1909, No:3., S. 315-323.

- **Gorodetskiy, B. M.** *Pamyati Bentkovskogo İ. V. (Yosif Vikenteviç Bentkovski Anısına)*, Yekaterinodar 1910, No: 613.

- **Gorodetskiy, B. M.** *Statistiçeskie uçrejdeniya na Severnom Kavkaze. İstoriçeskaya spravka po povodu, ispolnişegosya 22 iyulya 1909 goda 30-letiya Kubanskogo oblastnogo statistiçeskogo komiteta (Kuzey Kafkasya'daki istatistik kurumları. Kuban Bölgesi İstatistik Komitesinin 30. Kuruluş yıldönümü olan 30 Haziran 1909 için hazırlanan tarihi bilgiler),* Yekaterinodar 1911, 20 s.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Kto i kak izuçal Kubanskogo oblast: Doklad, proçitanniy na godovom cobranii çlenov Obşestva lyubiteley izuçeniya Kubanskoy oblasti 10 fevralya 1912 g. (Kuban Bölgesi'nde Kim Nasıl Eğitim Gördü: Kuban Bölgesi Öğrenim Merkezi üyelerinin 10 Şubat 1912 yılındaki yıllık toplantı raporları),* İzv. OLİKO, Yekaterinodar 1912, Vip: 5., S. 7-24.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Obzordevyatelnosti OLİKO za 1908-1911 gg.(Kuban Bölgesi Öğrenim Merkezi'nin 1908-1911 Faaliyet Raporu),* İzv. OLİKO, Yekaterinodar 1912, Vip: 5., S. 216-236.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Vasiliy Aleksandroviç Potto: (Biyografik Çalışma),* Yekaterinodar 1913, T. 18., S. 380-384.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Literaturnie i obşestvennie deyateli Severnogo Kavkaza (Rossinskiy, Abih, Felitsın, Berje, Berzenov, Zeydlits, Potto, Şerbina, Korolenko)(Kuzey Kafkasya'nın Edip ve Sosyolog Şahsiyetleri (Rossinskiy, Abih, Felitsın, Berje, Berzenov, Zeydlits, Potto, Şerbina, Korolenko),* Yekaterinodar 1913, T. 18., S. 333-396.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Obzordevyatelnosti OLİKO za 1912 g. (Kuban Bölgesi Öğrenim Merkezi'nin 1912 yılı faaliyet raporu),* Yekaterinodar 1913, Vip: 6., S. 308-327.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Spisok doladov, proçitannih na zasedaniyah OLİKO za vremya 1898-1913 gg. (1898-1913 yılları arasında Kuban Bölgesi Öğrenim Merkezi'nde okunan raporlar),* Yekaterinodar 1913, Vip: 6., S. 328-337.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Oçerk razvitiya russkoy periodiçeskoy peçati na Severnom Kavkaze (Kuzey Kafkasya'daki Rus Periyodik yayınlarının gelişimi hakkında rapor),* Yekaterinodar 1914, 94 s.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Pamyati jivilo K. T. (K. T. Jivilo Anısına),* Yekatarinodar 1914, No: 5., S. 273-277.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Po povodu 50-letiya "Kubanskih oblastnih vedomostney (1863-1913) (50 yıllık döneme ait Kuban Oblastı raporları 1863-1913),* Yekaterinodar 1914, T. 19., S. 623-644.

- **Gorodetskiy, B. M.** *Oçerki po Kubanovedeniyu. 1. Rasperedelenie naseleniya Kubanskoy oblasti po territorii, ego soslovnıy i etnografiçeskiy sostav. 2. Bit i kultura naseleniya Kubanskoy oblasti (Kuban hakkında rapor. 1. Kuban bölgesinin nüfus dağılımı, yerleşimsel ve folklorik terkihi. 2. Kuban bölgesi nüfusunun yaşamı ve kültürü)*, Kubanskaya Şkola 1915, No: 2., S. 102-112; No:3., S. 173-177; No: 4., S. 234-240; No: 5., S. 298-307.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Perviy prosvetitel Kubani (Kuban'ın ilk Eğitimcisi)*, Kubanskaya Şkola, Yekaterinodar 1915, No: 4., S. 193-197.
- **Gorodetskiy, B. M.** *Maksim Kovalevskiy i Kavkaz. Pamyatka na grob velikogo uçenogo (Maksim Kovalevski ve Kafkasya. Büyük bilimadamının Vefatı Anısına)*, Yekaterinodar 1916, No: 71, (155)
- **Gorodetskiy, B. M.** *Nauçnoe issledovanie Kubanskoy oblasti (Kuban Bölgesi Araştırmaları)*, Yekaterinodar 1916, No: 1., (85).
- **Gorodtsov, V. A.** *Rezultati arheologiçeskih issledovannih na meste razvalin g. Madjari v 1907 godu (Madyar ören yerinde 1907 yılında yapılan arkeolojik araştırmalar)*, Moskva 1911, T. 3., S. 162-208.
- **Grabovskiy, N. F.** *İnguşi, ih jizn i obiçayi (İnguşların yaşamı ve gelenekleri)*, SsoKG, 1876, Vip: IX.
- **Grabovskiy, N. F.** *Prisoedinenie Kabardı k Rossii i yiyo borba za nezavisimost (Kabartayalrın Rusya'ya katılması ve onların bağımsızlık mücadelesi)*, Nalçık 2008, 466 s.
- **Graf de Syuzane.** *“Provintsii Kavkaza pod russkim vladıçestvom. Gruzıya, Dagestan, pobereje Kaspiyskogo Morya i berega Kubani” (Rus egemenliği altındaki Kafkasya Vilayeti. Gürcistan, Dağıstan, Hazar Denizi Sahili ve Kuban Kıyıları)*, Per: M. V. Neçitaylova, Stavropol 2005, S. 309-318.
- **İlinskiy, G.** *Selenie Bezopasnoe (Stavropolskogo uezda 2 uçastka) (Güvenli Köy (Stavropol Bölgesi 2. Alan), SSSOSG, Stavropolskiy Guberniskiy Statistiçeskiy Komitet, Stavropol 1868, Vip: 1., otd. 1.*
- **İ. M.** *Kubanskaya Oblast v izobrajenii inostrantsev (Yabancıların gözünde Kuban Oblastı)*, OLİKO, Yekaterinodar 1914, Vip: 1., S. 21-25; Vip: 2., S. 15-20.
- **İnteriano, G.** *O bite i hravah çerkesov (Çerkeslerin ahlaki hayatı hakkında)*, ZİRGO, Sankt-Peterburg 1869, Tom: 2., S. 732-738.

- **İppolitov, A. P.** *Etnografiçeskie oçerki Argunskogo okruga (Argun Bölgesi hakkında etnografik denemeler)*, CCOKG, 1868, Vip: 1.
- **İstoriçeskiy oçerk Terskogo oblastnogo statistiçeskogo komiteta (Yetek Oblastı İstatistik Komitesi'nin tarihsel denemeleri)**, Vladikavkaz 1897, 29 s.
- **İvan Dimitroviç Popko (Anısına)**, İstoriçeskiy Vestnik, 1893, No: 11., S. 622-622.
- **İvanenkov, N. S.** *Gornie Çeçentsi: Kulturno-ekonomiçeskoe issledovanie Çeçenskogo rayona nagornoy polosı Terskoy oblasti (Dağlı Çeçenler: Terek Oblastı'nın Dağ şeridindeki Çeçenlerin kültürü ve ekonomisi hakkında çalışmalar)*, Vladikavkaz 1910, Vip: 7.
- **İvanenkov, N.** *Karaçaevtı (Karaçaylar)*, İz. OLİKO, Yekaterinodar 1912, Vip: V.
- **İzbrannie proizvedeniya adigskih prosvetiteley (Adige eğitimcilerinin çalışmalarından seçmeler)**, Nalçik 1980, 302 s.
- **İz putevih zametok episkopa Vladimira o Severnom Kavkaze (Piskopos Vladimir'in Kuzey Kafkasya hakkındaki seyahat notlarından)**, Russkiy arhiv, 1904, No: 4., S. 664-684.
- **İz tekusey deyatelnosti OLİKO (Kuban Bölgesi Öğrenim Merkezi'nin güncel faaliyetleri hakkında)**, Yekaterinodar 1916, Vip: 3. S. 31.
- **Jivilo, K. T.** *Stanitsa Temijbetskaya i pensi, poyuşiesya v ney (Temizbetskaya Köyü ve orada söylenen şarkılar)*, SMOMPK, Tiflis 1888, Vip: 6., S. 41-98.
- **Jivilo, K. T.** *Stanitsa Rasşevatskaya Kubanskoy oblasti Kavkazkogo uezda (Kafkas Bölgesi'nin Kuban Oblastı'nın Rasşevatskaya Köyü)*, SMOMPK, 1888, Vip: 6., Otd. 1., S. 41-98.
- **Kalambiy [Adil-Girey Keşev]** *Zapiski Çerkesa: Povesti, raskazı, oçerki, stati, pisma (Çerkes Notları: Öyküler, Denemeler, Makaleler, Mektuplar)*, Nalçik:Elburs 1988, 272 s.
- **Karaulov, M. A.** *Terskoe kazaçestvo v proşlom i nastoyaşem (Geçmişte ve günümüzde Terek Kazakları)*, Vladikavkaz 1912, 385 s.
- **Karaçaevo-balkarskie deyateli kulturi kontsa XIX. naçala XX. bb. (Karaçay-Balkarların kültürel figürleri XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadar)**, Nalçik: Elburs 1996, T. 1-2.

- **Kastilon, G.** “*V Moskve ne znayut, što proishodit na Kavkaze*” (Kafkasya’da ne olduğu Moskova’da bilinmiyor), Nalçik 2010, s. 32.
- **Kavkaz: Evropeyskie dnevniki XIII-XVIII vekov** (Kafkasya: Avrupa Günlükleri XIII-XVIII. yüzyıllar), Nalçik 2010, Vip: III., 304 s.
- **Kavkazskaya Voyna: istoki i načalo. 1770-1820** (Kafkasya Savaşı: Öncesi ve İlk zamanları), Sankt-Peterburg 2002, 552 s.
- **Kavkazskiy otdel imp. Russkogo geografiçeskogo obşestva s 1851 po 1876 godi.** (Rus Coğrafi Araştırmalar Kurumu Kafkasya Şubesi 1851’den 1876 yılına kadar) Tiflis 1876, s. 46.
- **Kavkaztsı, ili podvigi i jizn zameçatelnih lits, deystvovaşih na Kavkaze.** (Kafkasyalılar, kahramanlıkları ve Kafkasya’da geçirdikleri olağanüstü yaşamları), Sankt-Peterburg 1857-1859, Vip: 17-18, 37-60.
- **Kazbek, G. N.** *Obzor nekatorih naibolee zameçatelnih soçineniy o çerkeskih plemayah.* (Çerkes kabileleri hakkında bazı önemli çalışmalara genel bir bakış), Sankt-Peterburg 1864, No: 32., S. 4-9.
- **Kazbek, G. N.** *Yeşö ob italyantsah pisavsih o Kavkaze* (İtalyanların Kafkasya ile ilgili yazdıkları hakkında), Kavkaz 1868, No: 72,73,75,78,79.
- **Kazbek, G. N.** *Voenno-statistiçeskoe opisanie Terskoy oblasti* (Terek Oblastı’nın askeri-istatistiksel durumu), Ç. 1-2., Tiflis 1888, 206, 162 s.
- **Keşev, A.-G.** *Bibliografiçeskaya zametka* (Bibliyografik notlar), Terskie Vedomosti 1870, No: 34.
- **Keşev, A.-G.** *İzbrannie proizvedeniya* (Seçme Eserler), Nalçik: Elburs 1976, 264 s.
- **Kipiani, M. Z.** *Ot Kazbeka do Elbrusa. Putevie zametki o nagornoy polose Terskoy oblasti* (Kazbek’ten Elbruz’a. Kuban Oblastı’nın Dağ şeridi hakkında gezi notları), Vladikavkaz 1884.
- **Kirillov, P.** *Novominskaya stanitsa* (Novominski Köyü), Yekaterinodar 1888, Tom: 1., S. 618-642.
- **Kiyaşko, İ. İ.** *Voyskovoy protoierey o Kirill Rossinskiy (1774-1825)* (Askeri Başrahip Kirill Rossinski (1774-1825), Yekatarinodar 1913, Tom: 18.
- **Klaprot, Yu.** *Opisanie poezdok po Kavkazu i Gruzii v 1807 i 1808 godah po prikazaniyu russkogo pravitelstva Yuliusom fon Klaprorom, pridvornum sovetnikom Ego Veliçestva imperatora Rossii, çlenom Akademii*

Sankt-Peterburga i t.d. (Sn. Petersburg Akademisi Üyesi ve Büyük Rus İmparatorluk Mahkemesi danışmanı Yuris Von Klaproth'un 1807 ve 1808 yıllarında Rus hükümetinin emriyle Kafkasya ve Gürcistan'a yaptığı gezi raporları), Nalçik 2008, 318 s.

- **Kobelyatskiy, V.** *Stanitsa Samurskaya Kubanskoy Oblasti, Maykopskogo uezda (Kuban Oblastı Samurski Köyü, Maikop bölgesi)*, SMOMPK, Tiflis 1888, Vip: 6.
- **Kobyakov, A.** *Adolf Petroviç Berje*, Russkaya starina 1888. Tom: LVII, No: 2, S. 435-436.
- **Kobalevskiy, M. M.** *Oçerki etnografii Kavkaza (Kafkasya Etnografî Denemeleri)*, Vestnik Yevropı 1867, Dekabr, Tom: III., S. 102-116.
- **Kobalevskiy, M. M.** *Zakon i obiçay na Kavkaze (Kafkasya'da kanun ve gelenekler)*, Moskva 1890. Tom: 1-2.
- **Kobalevskiy, M. M.** *Vsevolod Fedoroviç Miller*, Etnografiçeskie Obozrenie, 1913, Kn. 98-99., No: 3-4., S. 133.
- **Kobalevskiy, M. M.** *Maya Jizn: Vospominaniya (Benim Hayatım: Hatıralar)*, Moskva 2005, 784 s.
- **Kondakov, N. P.** *Melkie drevnosti Kubanskoy i Terskoy oblastey (Kuban ve Terek oblastlarının küçük antikaları)*, Kiev 1878, Tom: 1.
- **Konopka, S. R.** *Kavkaz: Sevrerniy Kavkaz i Zakavkaze (Kafkasya: Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya)*, Tiflis 1914, 68 s.
- **Korniloviç, A. O.** *[O knige S. M. Bronevskogo "Noveyşie geografiçeskie i istoriçeskie izvestiya o Kavkaze](S. M. Bronevski'nin "Kafkasya hakkında en son tarihi ve coğrafi haberler" kitabı hakkında)*, Severniy Arhiv 1823, No: 13., S. 60-64.
- **Korolenko, P. P.** *Dvuhsotletie Kubanskogo Kazaçego voyska. (Kuban Kazak Birliğı'nin iki yüzüncü yıl dönümü)*, Yekaterinodar 1896, 121 s.
- **Korolenko, P. P.** *Nekrasovskie kazaki: İstoriçeskiy oçerk (Nekrasov Kazakları: Tarihsel çalışmaları)*, Yekaterinodar 1899, 268 s.
- **Korolenko, P. P.** *K istorii kolonizatsii Zakubanskogo kraya v 1865-1867 gg. (1865-1867 yıllarında Trans-Kuban Bölgesi'ndeki kolonizasyon tarihi)*, Arhivnie Dokumentı, Stavropol 1906, 28 s.
- **Kosoglyadov, G.** *Selo Petrovskoe (Petrovski Köyü)*, SMOMPK, 1897, Vip: 23.

- **Krasnov, M.** *İstoriçeskaya zapiska o Stavropolskoy gimnazii, sostavlenneya M. Krasnovim (Stavropol Lisesi hakkında tarihi notlar, M. Krasnov'un derlemesi)*, Stavropol 1887, 217 s.
- **Kozubskiy, E.** *K istoçnikovedeniyyu istorii Kavkaza (Kafkasya tarihi hakkında kaynak çalışması)*, Tiflis 1893.
- **Kozubskiy, E.** *Kavkaz v entsiklopediçeskom slovare gg. Brokgauza i Efron (Brockhaus i Efron Ansiklopedik sözlüğünde Kafkasya)*, Kavkaz 1893, No: 266.
- **Kozubskiy, E.** *O nekatorih izdaniyah po istorii Kavkaza (Kafkasya tarihi hakkında birkaç çalışma)*, Russkiy Arhiv 1896, Kh. 3., No: 12., S. 536-546.
- **Krasnov, M. V. (1841-1915)** [*Anma yazısı*], Severokavkazskiy Kray 1915, 31 İyulya.
- **Kratkiy istoriçeskiy oçerk hristanstva kavkazskih gortsev so vremen Sv. Apostolov do XIX stoletiya (Kafkasya Dağlılarının Hristiyanlığı hakkında kısa bir çalışma, Aziz Apostol'dan XIX yüzyıla kadar), Sankt-Peterburg 1862; Moskva 2000, Tom: 2 (150), S. 15-38.**
- **Kravtsov, İ. S.** *Stareyşie v Kubanskom kazaçem voyske (Kuban Kazak Birliği'ndeki en eskiler)*, KOV, 1891, No: 1-4.
- **Kudaşev, V. N.** *İstoriçeskie svedeniya o kabardinskom narode (Kabardin halkı hakkında tarihi bilgiler)*, Kiev 1913.
- **Kupfer A. Ya.** *Raport o putşestvii na goru Elburs (Elbruz Dağı'na seyahat hakkında rapor)* Sankt-Peterburg 1830, S. 76-82.
- **Landşaft:** *etnografiçeskie i istoriçeskie protsesi na severnom kavkaze v XIX- naçale XX veka (Manzara: XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başlarında Kuzey Kafkasya'da etnografik ve tarihi süreçler)*, Nalçik 2004, 806 s.
- **Lapinskiy, T.** *Gortsı Kavkaza i ih osvoboditelnaya borba protiv russkih: Opisanie oçevidtsa Teofila Lapinskogo (Teffik-Beya), polkovnika i komandira polskogo otyada nezavicimih kavkaztsev (Kafkasya dağlıları ve onların Ruslara karşı özgürlük savaşları: Görgü tanığı Teofil Lapisnki'den (Tevfik-Bey) Albay ve Kafkasya Zaferinin Leh birlikleri kumandanı)*, Nalçik 1995, 463 s.
- **Lermontov, M. Yu.** *Sobranie soçineniy (Toplanmış çalışmalar)*, Moskva 1976, 582 s.

- **Leytsinger, R. R.** *Tri dnya v gorah (Dağlarda üç gün)*, Pyatigorsk 1905, 20 s.
- **Limonov, A.** *İstoriçeskiy oçerk o zaselenii stanitsı Kavkazskoy Kubanskogo kazaçego voyska (1794-1894) (Kafkasya Kuban Kazak Birliklerinin köy yerleşimleri hakkında tarihi çalışmalar (1794-1894)*, Yekaterinodar 1897, Tom: 4., S. 1-28.
- **Longvort, D. A.** *God sredi çerkesov (Çerkesler arasında bir yıl)*, Nalçik 2002, 542 s.
- **Lorç, A. P.** *Znaçenie Kavkazskogo gornogo obşestva v dele razvitiya leçebnih mestnostey Kavkaza: doklad (Kafkasya'daki tedavi merkezlerinin gelişiminde Kafkas Dağlı toplumların önemi: rapor)*, Pyatigorsk 1917, 16 s.
- **Luçnik V. N.** *Ob otkritii Stvropolskogo obşestva dlya izuçeniya Severo-Kavkazskogo Kraya (Kuzey Kafkasya Bölgesi çalışmaları için açılan Stavropol Derneği hakkında)*, 1910, 409 s.
- **Luçnik V. N.** *Stavropolskiy Gorodskoy Muzey (Stavropol Şehir Müzesi)*, Lyubitel prirodi, 1910, No: 5., S. 267-271.
- **Luçnik V. N.** *K istorii Stavropolskogo na Kavkaze gorodskogo muzeya im. Prave (Kafkasya'daki Stavropol tarihi için Prave adına kurulan şehir müzesi)*, 1915, No: 5-6., S. 37-41.
- **Lvovskiy, N. V.** *Proishojdenie i istoria kalmukov Bolşederbetovskogo ulusa Stavropolskoy gubernii i ih hurulu (Stavropol Guberniyası Bolşederbetovski Ulusu Kalmuklarının kökeni ve tarihi ve onların tapınakları)*, 1893, Kn. 5., S. 79-106, Kn. 6., S. 1-36., 1894, Kn. 2., S. 1-54.
- **Lyule, L. Ya.** *Obşiy vzgulyad na strani, zanimaeemie gorskimi narodami, nazıvaemimi: çerkesami (adige), abhazami (Çerkes [Adige], Abhaz olarak isimlendirilen dağlı halklarca işgal edilen ülkenin genel görünümü)*, Zapiski KORGO, Tiflis 1857, Kn. 4., S. 173-193.
- **Makarenko, N.** *Arheologiçeskie issledovaniya, soverşennie letom 1907g. v Terskoy oblasti [Kislovodsk, Pyatigorsk](Terek Oblastı'nda 1907 yılında görev yapan heyetin arkeolojik araştırmaları)*, İIAK, Sankt-Peterburg 1911, Vip: 43., S. 121-130.
- **Makedonov, L. V.** *V gorah Kubanskogo kraya: Bit i hozyaystvo jiteley narodnoy polosı Kubanskoy oblasti (Kuban bölgesinin dağlarında: Kuban Oblastı halklarının hayatı ve ekonomisi)*, Voronej 1908, 103 s.

- **Maksimov, A. V. F. Miller**, EO, 1913, Kn. 98-99, No: 3-4., S. 149-153.
- **Maksimov, E.** *Terskoe kazaçe voysko (Terek Kazak Birliği)*, Vladikavkaz 1890, 197 s.
- **Malyavkin, G. F.** *Oçerk obşinnogo zemlevladieniya v Kabarde (Kabardin'de komunal toprak mülkiyeti taslağı)*, Terskie vedomosti, 1891, No: 86, 94, 96.
- **Maykov, L. N.** *Pyatty Arheologičeskiy sezđ v Tiflise (Tiflis'deki Beşinci Arkeoloji Kongresi)*, JMNP, 1882, No: 1., Otd.2., S. 11-12.
- **Veydenbaum, E. G.** *Materiali dlya istoriko-geografiçeskogo slovarya Kavkaza (Kafkasya tarihi-coğrafyası sözlüğü için materlaller)*, SMOMPK, Vip: 20., 1894, Otd. 2, S. 1-38.
- **Veydenbaum, E. G.** *Kavkaz v russkoy poezii (Rus Şiirinde Kafkasya)*, No: 185, Kavkaz 1898.
- **Veydenbaum, E. G.** *Materiali dlya bibliografii Kavkaza (Kafkasya Bibliografyası için materyaller)*, Kavkazskiy Knijny Vestnik, Tiflis 1900, No: 3., S. 1-32, No: 4., S. 32-40.
- **Veydenbaum, E. G.** *Kavkazskie Etyudy: İsledovaniya i zametki (Kafkasya Etüdü: Araştırma Notları)*, Tiflis 1901, 327 s.
- **Veydenbaum, E. G.** *Akademik Samuil Gotlib Gmelin: Ego Plen i smert v Dagestane (Akademisyen Samuel Gotlib Gmelin: Onun Dađistan'daki esareti ve ölümü)*, Baku 1902.
- **Veydenbaum, E. G.** *Dekabristı na Kavkaze v 1829 godu (1839 yılında Kafkasya'daki Dekabristler)*, Russkaya Starina 1903, Tom: 3, S. 481-502.
- **Veydenbaum, E. G.** *Oçerk etnografii Kavkazskaya kraya (Kafkasya bölgesinin etnografisi hakkında rapor)*, Tiflis 1903, S. 93-109.
- **[Venyukov]** *Naselenie Severo-Zapatnogo Kavkaza v tri epohi ego kolonizatsii russkimi v 1831, 1860 i 1863 (1831'den 1860 ve 1863 yılına kadar üç dönem boyunca Rus Kolonizasyonu ve Kuzey Kafkasya'nın Nüfusu)*, İRGO, 1864, Kn. 1., Otd. 2., S. 1-9.
- **[Vertepov, G. A.]** *İstoriçskiy oçerk Terskogo oblastnogo statističeskogo komiteta po povodu 25-letiya ego deyatelnosti (Terek Bölgesi İstatistik Komitesinin 25 yıllık faaliyetleri hakkındaki Tarih Raporu)*, 25 s.

- **Vertepov, G. A.** *Tritsatiletie Terskogo oblastnogo statističeskogo komiteta (Terek Bölgesi İstatistik Komitesi'nin Otuzuncu yılı)*, Terskiy Sbornik, Vladikavkaz 1903, Vip: 6., S. 1-12.
- **Vertepov, G. A.** *V Gorah Kavkaza (Kafkas Dağlarında)*, Terskiy Sbornik, Vladikavkaz 1903, Vip: VI.
- **Veselovskiy, N. İ.** *Pereçen raskopannih v 1895 g. kurganov v Kubanskoy oblasti i naydennih v nih drevnostyah (1895 yılında Kuban bölgesi kurganlarından çıkarılan buluntuların ve eski uygarlıklara ait kazıların listesi)*, Sankt-Peterburg 1895. 137 s.
- **Vladimir,** *Episkop Stavropolskiy i Ekatarinodarskiy İstoriçeskaya zapiska o hristianstve na Severnom Kavkaze (Stavropol ve Ekatarinodar Piskoposlarının Kuzey Kafkasya'daki Hıristiyanlık hakkındaki tarihi notları)* SEV, 1888, No: 18.
- **Vladimir,** *Episkop Stavropolskiy i Ekatarinodarskiy. Svyaşennie dostoprimeçtelnosti po r. Teberde, Kubani i B. Zelençuku (Stavropol ve Ekatarinodar Piskoposlarının Teberda, Kuban ve Zelençuk ırmakları üzerindeki kutsal alanları)*, SEV, No: 22,23,24.
- **Vladimirov, İ. A.** *Razvalini starinnogo hrama bliz reçki Amgati (Amgaty Nehri yakınlarındaki bir antik tapınağın kalıntıları)*, İAK, Sankt-Peterburg, 1901, Vip: 1., S. 104-106.
- **Vladimirov, İ. A.** *Drevniy hristianskiy hram bliz aula Centi v Kubanskoy oblasti (Kuban Bölgesindeki Senta köyü yakınındaki eski Hıristiyan mabedi)*İAK, Sankt-Peterburg, 1902, Vip: 4., S. 1-14.
- **Voronov, N. İ.** *Stavropol: Oçerk (Stavropol: Rapor)*, Odessniy Vestnik, Mart-Noyabr 1858.
- **Voronov, N. İ.** *Po povodu svedeniy Rittera o Kavkaze (Ritter'in Kafkasya hakkında verdiği bilgiler)*, Kavkaz 1865, No: 98-100.
- **Voronov, N. İ.** *Statistiçeskie Etyudi (İstatistiki Etütler)*, Kavkaz 1866, No: 73, 78,79.
- **Voronov, N. İ.** *Obzor deyatelnosti statističeskih komitetov Kavkazkogo namestniçestva (Kafkasya Valiliği İstatistik Komitesi'nin faaliyetlerine genel bir bakış)*, Tiflis 1869, Tom: 1., S. 1-12.
- **Voronov, N. İ.** *Obzor statističeskih trudov na Kavkaze v poslednee 25-letie (Son 25 yılda Kafkasya'da yapılan istatistiksel yayınlara genel bir bakış)*, SSSoK, Tiflis 1869, Tom: 1., S. 12-17.

- **V Pamyat, 50-letnego yubileyu voenno-literaturnoy deyatelnosti V. A. Potto** (*V.A. Potto'nun 50. Yıl jübilesi anısına askeri-literatür çalışması*), Tiflis 1909. 228 c.
- **Yegorov, V. G.** *Kratkaya geografiya Kubanskoy oblasti (Kuban bölgesinin kısa coğrafyası)*, Yekatarinodar 1976, 87 s.
- **Yeritsov, A. D.** *Kratkiy obzor rabot russkih uçenih po kavkazovedeniyu za 1885 g. (1885 yılında Kafkasya üzerine çalışma yapan Rus bilim adamlarının çalışmalarına kısa bir bakış)*, Kavkaz 1886, No: 176.
- **Yermolenko, M. İ.** *O drevnih mogilnikah Terskoy oblasti Nalçinskogo okruga (Terek oblastının Nalçik bölgesindeki eski mezarlıklar)*, Trudi SUAK, Stavropol 1910, Vip: II., Otd. III.
- **Yermolenko, M. İ.** *Pamyatniki drevnego hristianstva na Kavkaze (Kafkasya'daki eski Hıristiyan anıtları)*, Trudi SUAK, Stavropol 1912, Vip: V., Otd. II.
- **Zaalov, M.** *Menoniti i ih koloni na Kavkaze (Menonitler ve onların Kafkasya'daki kolonisi)*, SMOMPK, Tiflis 1897, Vip: 23., S. 89-127.
- **Zabudskiy, N. N.** *Voенno-statistiçeskie obozrenie Stavropolskoy gubernii po rekognostsirovkam i materialam, sobrannum na meste (Stavropol Guberniyası Askeri-İstatistik dairesi tarafından bölgede keşfedilen ve toplan materyaller)*, Sankt-Peterburg 1851. Tom: 16., Ç. 1., 274 s.
- **Zabudskiy, N. N.** *Obozrenie Kavkazkogo kraya po severnuyu storonu Glavnogo hrebta v istoriçeskom, topografiçeskom i statistiçeskom otnoşenii, sostavlennoe Generalnogo ştaba ştab-kapitanom Zabudskim , 1851 g.(Kurmay Yüzbaşı Zabudskiy anısına Genel Kurmay Başkanlığı'nun oluşturduğu Kafkasya Bölgesi'nin Kuzey sirtlarına dair tarihi, topografik ve istatistiki bilgiler, 1851 yılı)*, B. M. 1851, Ç. 3., 377 s.
- **Zagorskaya, V.** *Soedinенnoe torjestvennoe zasedanie Stavropolskoy uçenoy arhivnoy komissii, statistiçeskogo komiteta, tserkovno-arheologiçeskogo obşestva i popeçitelstva o muzee Severnogo kavkaza 5 Maya 1910 g. (Stavropol Bilim Arşivi Komitesinin Resmî Toplantısı, İstatistik komitesi, Kilise arkeolojisi ve Kuzey Kafkasya Müzesinin velayeti hakkında 5 Mayıs 1910)*, SSoSK, Stavropol 1910, Tom: IV.
- **Zagurskiy, L.** *Osetiçeskie etyudi Vs. F. Millera (F. Miller'in Oset Etütleri)*, Tiflis 1883, Tom: 8., No: 1., S. 137-143.

- **Zagurskiy, L.** *Po povodu trudov E. D. Felitsina o gortsah Kubanskoy oblasti (E. D. Felitsin'in Kuban Oblastı'ndaki Dağlılar hakkındaki çalışmaları)*, İKORGO, Tiflis 1884-1885, Tom: 8., S. 347-373.
- *Zapiski Puteşestviya akademika Falka (Akademisyen Falk'ın seyahat notları)*, Tom: IV., Sankt-Peterburg 1824.
- **Zisserman, A. L.** *25 let na Kavkaze 1842-1867(Kafkasya'da 25 Yıl)*, Sankt-Peterburg 1879, Ç. 1-2.
- **Zolotorenko, V. F.** *Biografiya protoiereya Kirilla Rossinskogo (Başrahip Kiril Rosinki'nin Biyografisi)*, JMNP, 1850, Ç. 66., Otd. 5., S. 1-12.
- **Zubov, P.** *Kartina Kavkazkogo kraya, prinadlejaşego Rossi, i soprededelnih yemu zemel: v istoričeskom, statističeskom, etnografičeskom, finansovom i torgovom otnoşenii: v 4-h ç. (Kafkasya Bölgesi Resimleri, Rusya'ya ait ve komşu bölgelerin: tarihi, istatistikî, etnografik, finansal ve ticari faaliyetleri)*, Sankt-Peterburg 1834-1835.

Sonuç

Kuzey Kafkasya'daki Rus askeri faaliyetleri hakkında bizzat Ruslar tarafından meydana getirilen zengin literatür, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda bölgede yaşanan işgal hareketlerinin detaylı bir şekilde tetkik edilmesine olanak sağlayacak niteliktedir. Bölgeye gönderilen sivil ve askeri bürokratlarca meydana getirilen devasa arşiv külliyyatının bir kısmı, daha XX. yüzyılın başlarından itibaren kademeli olarak neşredilmiş, bir kısmı ise devlet arşivleri tarafından muhafaza edilmiştir. Resmi evraklar dışında, bölgede görev ifa eden idarecilerin kendi şahsi arşivleri ve hatıratları da önemli bir yer tutmaktadır. Rus Genelkurmayı için stratejik öneme sahip Kuzey Kafkasya bölgesi, Rus kökenli bilim adamlarının, yazarların, şairlerin, amatör tarihçilerin ve etnografların da cazibe merkezi haline gelmiştir. Neşredilen çok sayıda eser, Rusların bu bölgede kalıcı olmak uğruna verdiği zorlu mücadelelerin bir tezahürü olarak karşımızda durmaktadır. Ancak her resmi tarih ekolü gibi tek bir amaca kanalize olmuş bu tür çalışmaların dikkatli bir şekilde ele alınması gerekmektedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki direnişi kıran ve hegemonyasını ilan eden Rusların meydana getirdiği tarihi materyale alternatif olabilecek türden çok fazla bilgi ve belgenin bulunmaması Rusça kaynakların önemini bir kat daha arttırmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbas Kuli Ağa Bakıhanov, *Gülistan'ı İrem*, Bakü 1991.
- Abdurrahman al-Gazigumuki, *Kratkoe izlojenie podrobnogo opisaniya del imama Şamilya*, Moskva 2002.
- Akti, sobrannie kavkazkoyu arheografiçeskoyu kommissieyu (AKAK)*, Tom: I-XII, Tiflis 1866-1904.
- Arhiv Kinyazyä Vorontsova*, Tom: 1-40, Moskva 1870-1895.
- BADDELEY John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev: Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1989.
- BLANCH Lesley, *Cennetin Kılıçları*, Çev: İzzet Kantemir, Özal Matbaası, İstanbul 1978.
- BOBROVNIKOV V. O.-İ. L. Babiç, "Severnıy Kavkaz i Kavkazovedenie: İstoriya izuçeniya regiona v Rossii", *Kavkaz v sostave Rossiyskoy İmperii, Novoe Literaturnoe Obozrenie*, Moskva 2007.
- BRONEVSKİY S. M., *Noveşşiya izvestiya o Kavkaze, sobrannıya i popolnenıya Semenom Bronevskim*, Sankt-Peterburg 2004.
- BUTKOV G., *Materiali dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 g.*, Sankt-Peterburg 1869.
- _____, *Zelençukskie tserkvi v 1802 g.*, SEV, No: 3, 1889.
- _____, *O drevnegreçeskih tserkvah v verhovyah reki B. Zelençuka, osmotrennih v 1802 g. Mayorom Potemkinim*, No: 30, Sankt-Peterburg 1825.
- Dagestanskiy Sbornik*, Vip: 1-2., 1902-1904.
- DUBROVİN N. F., *İstoria Voynı i Vladiçestva Russkih na Kavkaz (Rus Hakimiyetindeki Kafkasya'da Savaşı'nın Tarihi)*, Sankt-Pterburg 1871-1888.
- FADEEV Rostislav, *60 let Kavkazskoy Voynı; Pisma s kavkaza; Zapiski o Kavkazskih delah*, Moskva 2007.
- Hronika Muhammada-Tahira al-Karahi: Gadji-Ali Skazanie oçebidtsa o Şamile, Mahaçkala* 1995.
- GİLDENŞTEDT İ. A., *Puteşestvie po Kavkazu v 1770-1773 gg.*, Sankt-Peterburg 2002.
- Kavkazskiy Sbornik*, Tom: 1-32, Tiflis 1876-1972.
- Kubanskiy Sbornik*, Tom: 1-21, Trudı Kub. Oblastnogo statkomiteta, Yekaterinodar 1883-1916.
- GMELİN S. G., *Puteşestvie po Rossi dlya issledovaniya treh tsarstv estestva*, Sankt-Peterburg 1771-1785; **Ç. 1: Puteşestvie iz Sankt-Peterburga do Çerkasska**,

glavnogo goroda donskih kazakov v 1768 po 1769 godah, Sankt-Peterburg 1771;
Ç. 2: *Puteşestvie ot Çerkasska do Astrahani i prebivahie v sem gorode: s načala avgusta 1769 po pyatoe iyunya 1770 goda*, Moskov, Sankt-Peterburg 1777; **Ç. 3:**
Polovina 1: *Puteşestvie çerez Baku i Şemahu v Persiyu*, Sankt-Peterburg 1785;
Ç. 3: Polovina 2: *Kaspiyskoe More. Vozvraşenie v Astrahanah v 1772 g.*, Sankt-Peterburg 1785; **Ç. 4:** *Opisane puteşestviya S. G. Gmelina v 1772 g. iz Sarepyi çerez Prikumskie stepi v Mozdok, po Tereku vniz, Astrahan*, Sankt-Peterburg 1785.

Hasan Efendi el-Kadarî, *Asar-ı Dağıstan*, Mahaçkale 1995.

KOLESNİKOV M. E., *Severokavkazskaya istoriografiçeskaya traditsiya (Vtoraya polovina XVIII- načalo XX veka*, Stavropol 2011.

MİLYUTİN D. A., *Vospominaniya 1843-1856*, Moskva 2000.

POTTO Vasily Aleksandroviç, *Kavkazskaya Voyna (Kafkasya Savaşı)*, Tom: I-V, Moskva 2006-2007.

_____, *Ermolov na Kavkaze Postroyka kreposti Groznoy*, 2012.

_____, *Dva veka TerskagoKazaçestva (1577-1801)*, Vladikavkaz 1912.

Sbornik svedeniy o kavkazskih gortsah, Tiflis 1868-1881.

Sbornik Svedeniy o Kavkaze, Pod. Red. N. Zeydlitsa, Tom: 1-8., Tiflis 1871-1885.

Sbornik Svedeniy o Severnom Kavkaze: (Materialı İstoriçeskie, geografiçeskie, statistiçeskie, ekonomiçeskie i pr.), İzd. Stavropolskogo gubernskogo statistiçeskogo komiteta, T. 1-11., Stavropol 1906-1914.

Sbornik Svedeniy o Terskoy oblasti, Vip:1, Vladikavkaz 1878.

SIRIO, *Sbornik imperatorskogo russkogo istoriçeskogo obşestva*, Tom: 1-148, Sankt-Peterburg-Yurev.

Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kavkaza, İzd. Upravleniya Kavkazskogo uçebnogo okruga, Vip: 1-43, Tiflis 1881-1913.

Moskva-Gelsingfors-Petrograd 1867-1914.

ŞERBATOV A. P., *General-Feldmarşal Knyaz Paskeviç. Ego jizn i deyatelnost*, Tom: I-VII, Sankt-Peterburg 1888-1904.

TORNAU F. F., *Vospominaniya Kavkazskogo Ofitsera (Kafkas Subaylarının Anıları)*, Moskva 2000.

YERMOLOV A. P., *Zapiski (Notlar)*, Moskva 1868.

